

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ

1. Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

α) Πρώτη περίοδος: 1833-1860

Η Μεσσηνία, με βάση την πρώτη διοικητική διαίρεση του νεοελληνικού κράτους, αποτέλεσε έναν από τους δέκα νομούς του ελληνικού βασιλείου, σύμφωνα με το Β.Δ. της 3ης/15ης Απριλίου 1833 (ΦΕΚ 12) «Περί της διαιρέσεως του βασιλείου και της διοικήσεώς του». Πρώτη πρωτεύουσα-μητρόπολη του νομού ήταν η Αρκαδιά (όπως ονομαζόταν κατά τη βυζαντινή και οθωμανική εποχή η Κυπαρισσία).

Φυσικά όρια του νομού, σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του διατάγματος, καθορίστηκαν «[...] προς μεν την Ήλιδα [...] ο Αλφειός, προς δε την δυτικήν Λακωνίαν η από του Ταυγέτου προβαίνουσα ράχης Βέργα παρά τον Αρμυρόν». Ο νομός περιελάμβανε τις περιοχές της επαρχίας Πύργου (αρχαία Πισάτη), που βρίσκονταν στην αριστερή όχθη του Αλφειού, καθώς και τις μέχρι τότε επαρχίες¹ Φαναρίου, Αρκαδιάς (Κυπαρισσίας), Μεθώνης, Νεοκάστρου, Κορώνης, Καλαμάτας, Νησίου, Ανδρούσης, Ι(Ε)μπλακίων και Μικρομάνης.

Ο νομός διαιρούσαν σε πέντε επαρχίες: Ολυμπίας, Τριφυλίας, Μεθώνης, Μεσσήνης και Καλαμών, με πρωτεύουσα, αντίστοιχα, το Φανά-

---

1. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας οι επαρχίες Φαναρίου, Αρκαδιάς, Μεθώνης, Νεοκάστρου, Κορώνης, Καλαμάτας, Νησίου, Ανδρούσης, Ιμπλακίων και Μικρομάνης ήταν επαρχίες του σαντζάκ της Πελοποννήσου. Βλ. Μιχαήλ Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, τόμ. Α', Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1973, σ. 46.

ρι (Παρρασία), την Αρκαδιά (Κυπαρισσία), τη Μεθώνη, την Ανδρούσα και την Καλαμάτα.

Το 1835 έγινε η μεταφορά της πρωτεύουσας του νομού από την τριφυλιακή πρωτεύουσα Αρκαδιά (Κυπαρισσία) στην Καλαμάτα². Την ίδια χρονιά, με το διάταγμα της 9ης/21ης Απριλίου, σχηματίστηκαν 58 δήμοι στο νομό, οι οποίοι είχαν διάρκεια ζωής μόνον πέντε έτη, αφού το 1840 συγχωνεύθηκαν σε 28, για λειτουργικούς λόγους³.

Το επόμενο έτος, 1836, καταργήθηκε το νομαρχιακό σύστημα και εφαρμόστηκε το σύστημα των περιφερειακών διοικήσεων και υποδιοικήσεων, σύμφωνα με το Β.Δ. της 20ής Ιουνίου/2ας Ιουλίου (ΦΕΚ 28) «Περί διοικητικού οργανισμού του Κράτους», οπότε στο νομό Μεσσηνίας σχηματίστηκαν τρεις διοικήσεις και δύο υποδιοικήσεις, σε σύνολο 30 διοικήσεων και 19 υποδιοικήσεων της επικράτειας, ως εξής:

I) Η διοίκηση Μεσσηνίας, με έδρα την Καλαμάτα, με δύο επαρχίες (Καλαμών, Μεσσηνίας) και πέντε δήμους⁴. Σε αυτήν τη διοίκηση υπαγόταν η υποδιοίκηση Μεσσηνίας, η οποία περιελάμβανε την επαρχία Μεσσηνίας με δεκατρείς δήμους⁵.

II) Η διοίκηση Τριφυλίας, με έδρα την Κυπαρισσία, με δύο επαρχίες (Ολυμπίας, Τριφυλίας) και δέκα δήμους⁶. Σε αυτήν τη διοίκηση υπαγόταν η υποδιοίκηση Ολυμπίας, που είχε δώδεκα δήμους⁷.

III) Η διοίκηση Πυλίας, με έδρα την Πύλο, μία επαρχία, την επαρχία Μεθώνης, και δεκατρείς δήμους⁸.

Το σύστημα αυτό των διοικήσεων και υποδιοικήσεων διατηρήθηκε

2. «Στις 5 Νοέμβρη 1835, με την ευκαιρία της μεταφοράς της έδρας της Νομαρχίας Μεσσηνίας από την Κυπαρισσία στην Καλαμάτα, και ύστερα από επίσημη δοξολογία στο ναό του Αγ. Ιωάννου, μίλησε ο Σχολάρχης Καλλίνικος Καστόρχης, που εξήρε το γεγονός και επαίνεσε την τότε Κυβέρνηση». Βλ. Μίμης Φερέτος, «Η νομαρχία της Μεσσηνίας από την Κυπαρισσία στην Καλαμάτα», εφ. Θάρρος, 6 Φεβρουαρίου 1994, φ. 28445, σ. 11.

3. Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα 1994, σ. 335.

4. Δ. Καλαμών, Δ. Θουρίας, Δ. Άριος, Δ. Αλαγονίας, Δ. Αμφείας.

5. Δ. Παμίσου, Δ. Εύας, Δ. Δερρών, Δ. Στενυκλήρου, Δ. Ουχάλιας, Δ. Ανδανίας, Δ. Πολίχνης, Δ. Βαλύρας, Δ. Ιθάμης, Δ. Υαμίας, Δ. Λευκοθέας, Δ. Αριστομένους, Δ. Τομέως.

6. Δ. Κυπαρισσίας, Δ. Εράνης, Δ. Πλαταμώδους, Δ. Κενηρίου, Δ. Φλεσιάδος, Δ. Τριπύλης, Δ. Αετού, Δ. Ηλεκτρίδος, Δ. Δωρίου, Δ. Αυλώνος.

7. Δ. Αλιφείρας, Δ. Αρήνης, Δ. Βώλακος, Δ. Είρας, Δ. Ηπείου, Δ. Θείσης, Δ. Λεπρέου, Δ. Μαχίστου, Δ. Σκιλλούντος, Δ. Τυμπαναίων, Δ. Φιγαλείας, Δ. Ανδριτσαίνης.

8. Δ. Μεθώνης, Δ. Πηδάσου, Δ. Νέας Κρήτης, Δ. Αιγαλέου (Χανδρινού), Δ. Τιμαθείας

από το 1836 μέχρι το 1845 με μικρές μόνο μεταβολές, τόσο σε επίπεδο διοικήσεων-υποδιοικήσεων, όσο και σε επίπεδο δήμων. Συγκεκριμένα, το 1838 έγιναν μετασχηματισμοί στις διοικήσεις, σύμφωνα με το Β.Δ. της 22ας Ιουνίου/4ης Ιουλίου (ΦΕΚ 24) «Περί μεταρρυθμίσεων των διοικήσεων». Διατηρήθηκε τότε η διοίκηση Τριφυλίας, όπως είχε σχηματισθεί το 1836, αλλά καταργήθηκε η διοίκηση Πυλίας, ενώ στη διοίκηση Μεσσηνίας προστέθηκε η επαρχία Μεθώνης, η οποία αποτέλεσε ξεχωριστή υποδιοίκηση, την υποδιοίκηση Πυλίας, με έδρα την Πύλο. Η υποδιοίκηση Πυλίας καταργήθηκε το 1843, με το Β.Δ. της 29ης Ιουλίου/10ης Αυγούστου (ΦΕΚ 28) «Περί καταργήσεως των υφισταμένων υποδιοικήσεων του Κράτους», οπότε καταργήθηκαν όλες οι υποδιοικήσεις. Το 1840 πραγματοποιήθηκαν συγχωνεύσεις δήμων σε μεγάλη έκταση, για να γίνει πιο λειτουργικό το σχήμα της τοπικής αυτοδιοίκησης, σύμφωνα με το Β.Δ. της 30ής Αυγούστου/11ης Σεπτεμβρίου (ΦΕΚ 22) «Περί συγχωνεύσεως δήμων». Ειδικότερα, οι δεκατρείς δήμοι της υποδιοίκησης Μεσσηνίας, που είχαν σχηματισθεί το 1836, συγχωνεύθηκαν σε έξι⁹. Οι δέκα δήμοι της διοίκησης Τριφυλίας σε έξι¹⁰. Οι δεκατρείς δήμοι της υποδιοίκησης Πυλίας, σε πέντε¹¹ και οι δώδεκα δήμοι της υποδιοίκησης Ολυμπίας σε έξι¹².

Το 1845 καταργήθηκε η διαίρεση σε διοικήσεις και υποδιοικήσεις και επανήλθε σε ισχύ το νομαρχιακό και επαρχιακό σύστημα, με το νόμο ΚΕ' της 5ης/17ης Δεκεμβρίου (ΦΕΚ 32) «Περί της διαιρέσεως των νομαρχιακών και επαρχιακών αρχών»¹³. Ο νομός Μεσσηνίας διατήρησε τα όριά του, όπως αυτά είχαν καθορισθεί με το διάταγμα του 1833, και τη διαίρεσή του σε πέντε επαρχίες, με μόνη διαφορά ότι η επαρχία Μεθώνης μετονομάστηκε σε επαρχία Πυλίας, σύμφωνα με τον ίδιο νόμο (επαρχίες: Καλαμών, Μεσσηνίας, Τριφυλίας, Πυλίας και Ολυμπίας).

Το ίδιο έτος, 1845, ορίστηκαν και οι έδρες των νομαρχών και επάρχων, σύμφωνα με το Β.Δ. της 5ης Δεκεμβρίου «Περί προσδιορισμού των

(Σουλιναρίου), Δ. Βουφρασίου (Χατζή), Δ. Κολωνίδος, Δ. Αιπείας, Δ. Κορώνης, Δ. Βιάντος (Μίσκα), Δ. Πύλου, Δ. Κορυφασίου (Ικλαίνας), Δ. Σκάρμιγγος (Σκάρμιγγα).

9. Δ. Παμίσου, Δ. Εύας, Δ. Οιχαλίας, Δ. Ανδανίας, Δ. Ιθώμης, Δ. Αριστομένους.

10. Δ. Κυπαρισσίας, Δ. Εράνης, Δ. Τριπύλης, Δ. Φλεσιάδος, Δ. Δωρίου, Δ. Αυλώνος.

11. Δ. Πύλου, Δ. Βουφράσου, Δ. Κορώνης, Δ. Κολωνίδων, Δ. Μεθώνης.

12. Δ. Ανδριτασίνης, Δ. Φιγαλείας, Δ. Αλιφείρας, Δ. Βόλακος, Δ. Αρήνης, Δ. Σκιλούντος.

13. Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 14.

να επηρέασαν τη μέχρι τότε διοικητική διαίρεση του νομού. Μεταφέρθηκαν μόνο κάποιες έδρες δήμων²⁰, έγιναν μεμονωμένες μετονομασίες οικισμών δήμων²¹, ενώ ο δήμος Φλεσιάδος²² (επαρχία Τριφυλίας) χωρίστηκε σε δύο δήμους, το δήμο Πλαταμώδους και το δήμο Φλεσιάδος. Τέλος εγκρίθηκε, σύμφωνα με το Β.Δ. της 24ης Νοεμβρίου 1860 (ΦΕΚ 59), «να συνοικισθή πόλις, φέρουσα την επωνυμίαν Νέαι Καλάμαι [...]» στην παραλία της Καλαμάτας.

β) Δεύτερη περίοδος: 1861-1910

Κατά την πρώτη τεσσαρακονταετία αυτής της περιόδου (1861-1899), στη Μεσσηνία ίσχυσε η διοικητική διαίρεση του 1845, με μικρές μόνον παραλλαγές, που δεν αλλοίωσαν όμως τη διοικητική διάρθρωση του νομού.

Οι μεταβολές που σημειώθηκαν αφορούσαν μεταφορά εδρών δήμων²³, μετονομασίες δήμων ή οικισμών δήμων²⁴, την ίδρυση οικισμού

20. Η έδρα Κορώνης (επαρχία Πυλίας) μεταφέρθηκε από τον οικισμό Χαϊκάλιο στον οικισμό Λογγά, με το Β.Δ. της 21ης Ιανουαρίου 1855 (ΦΕΚ 9). Επίσης, η θερινή έδρα του Δ. Αμφείας (επαρχία Καλαμών) μεταφέρθηκε από τον οικισμό Πολιανή στον οικισμό Αρφαρά, και η χειμερινή από τον οικισμό Άγριλο στον οικισμό Σχομορά (Κάτω Αρφαρά), με το Β.Δ. της 17ης Αυγούστου 1855 (ΦΕΚ 36). Η έδρα του Δ. Οικαλίας (επαρχία Μεσσήνης) από τον οικισμό Σκάλα μεταφέρθηκε στον οικισμό Μελιγαλά, με το Β.Δ. της 17ης Μαρτίου 1856 (ΦΕΚ 10). Η έδρα του Δ. Βουφράσου (επαρχία Πυλίας) μεταφέρθηκε από τον οικισμό Βλαχόπουλο (Βλάσι) στον οικισμό Χατζή, με το Β.Δ. της 6ης Ιουλίου 1856 (ΦΕΚ 34).

21. Ο οικισμός Γαΐδουροχώρι του Δ. Άριος (επαρχία Καλαμών) μετονομάστηκε σε Αριοχώρι, με το Β.Δ. της 14ης Σεπτεμβρίου 1855 (ΦΕΚ 38).

22. Β.Δ. της 31ης Αυγούστου 1855 (ΦΕΚ 45).

23. Η πρωτεύουσα του Δ. Αριστομένους μεταφέρθηκε από το Κουτήφαρι στον οικισμό Μουσταφά Πασά (επαρχία Μεσσήνης), με το Β.Δ. της 27ης Μαΐου 1863 (ΦΕΚ 29). Η έδρα του Δ. Εύας μεταφέρθηκε από τον οικισμό Ναζήρι, στον οικισμό Ανδρούσα (επαρχία Μεσσήνης), με το Β.Δ. της 28ης Φεβρουαρίου 1867 (ΦΕΚ 25). Η έδρα του Δ. Εύας μεταφέρθηκε από την Ανδρούσα στο Καρτερόλι (επαρχία Μεσσήνης), με Β.Δ. της 13ης Μαρτίου 1868 (ΦΕΚ 32).

Ως χειμερινή έδρα του Δ. Ιθώμης (επαρχία Μεσσήνης) ορίστηκε το Χασάμπασα. Ως θερινή το Μαυρομάτι, με Β.Δ. της 27ης Φεβρουαρίου 1873 (ΦΕΚ 11). Έδρα του Δ. Αμφείας ορίστηκε ο Άγριλος, αντί των οικισμών Άνω Αρφαρά (θερινή) και Κάτω Αρφαρά ή Σκόμορα (χειμερινή) (επαρχία Καλαμών), με Β.Δ. της 3ης Ιουνίου 1873 (ΦΕΚ 60). Η έδρα του Δ. Αμφείας μεταφέρθηκε από τον Άγριλο στ' Αρφαρά (επαρχία Καλαμών), με Β.Δ. της 24ης Δεκεμβρίου 1875 (ΦΕΚ 9).

24. Οι οικισμοί Καμάρι και Φουρτζάλα μετονομάστηκαν σε Θουρία, ο οικισμός Βεν-

στη θέση Μπούκα του δήμου Παμίσου της επαρχίας Μεσσήνης²⁵, καθώς και στο δυτικό τμήμα της παραλίας Μεσσήνης²⁶. Επίσης, το χωρισμό των δήμων Τριπύλης και Δωρίου σε τέσσερις δήμους²⁷, του δήμου Κορώνης (επαρχία Πυλίας) σε δύο δήμους²⁸ και, τέλος, στην κατάργηση του δήμου Ηλέκτρας με υπαγωγή του στο δήμο Δωρίου²⁹.

Μεγάλη διοικητική τομή σημειώθηκε στο νομό το 1899, με την κατάτμηση του νομού Μεσσηνίας σε δύο μικρότερους: το νομό Τριφυλίας, με έδρα την Κυπαρισσία, και το νομό Μεσσηνίας, με έδρα την Καλαμάτα, σύμφωνα με το νόμο ΒΧΔ΄ της 6ης Ιουλίου 1899 (ΦΕΚ 136) «Περί διοικητικής διαιρέσεως του Κράτους». Πρέπει να σημειωθεί ότι, αθροιστικά, ο αριθμός των επαρχιών εξακολούθησε να είναι ο ίδιος, πέντε: τρεις ο νομός Μεσσηνίας (Καλαμών, Μεσσήνης και Πυλίας) και δύο ο νομός Τριφυλίας (Τριφυλίας και Ολυμπίας). Η διοικητική αυτή διαίρεση διατηρήθηκε επί μία δεκαετία. Σε αυτό το διάστημα σημειώθηκαν μερικοί επουσιώδεις μετασχηματισμοί, όπως μετονομασίες δήμων και οικισμών δήμων³⁰ ή μεταφορές έδρας δήμου³¹.

Η οικονομική αιμορραγία όμως, που προκλήθηκε στον κρατικό προ-

ζάμι μετονομάστηκε σε Άνθεια, το Φαρμίσι σε Αίπεια, το Ντ(Δ)ελίμεμι σε Ανθαία, το Κουρτσαούσι σε Σπερχογεία και το Βεΐζαγα (Αϊζαγα) σε Αντικάλαμο. Το Νησί, έδρα του Δ. Παμίσου, μετονομάστηκε σε Μεσσήνη (επαρχία Μεσσήνης), με το Β.Δ. της 19ης Αυγούστου 1867 (ΦΕΚ 57). Ο οικισμός Μουσταφάμπασα του Δ. Αριστομένους μετονομάστηκε σε Αριστομένη (επαρχία Μεσσήνης), με το Β.Δ. της 25ης Φεβρουαρίου 1871 (ΦΕΚ 41). Ο Δ. Ηλεκτρίδος μετονομάστηκε σε Δ. Ηλέκτρας (επαρχία Τριφυλίας), με Β.Δ. της 16ης Ιουνίου 1882 (ΦΕΚ 89). Ο Δ. Βουφράσου μετονομάστηκε σε Δ. Βουφράδος (επαρχία Πυλίας), με το Β.Δ. της 16ης Ιουνίου 1882 (ΦΕΚ 89).

25. Με Β.Δ. της 30ής Ιανουαρίου 1872 (ΦΕΚ 3).

26. Με Β.Δ. της 24ης Αυγούστου 1882 (ΦΕΚ 93).

27. Δ. Τριπύλης, Δ. Αετού, Δ. Δωρίου και Δ. Ηλεκτρίδος, σύμφωνα με Β.Δ. της 4ης Νοεμβρίου 1876 (ΦΕΚ 49).

28. Δ. Κορώνης και Δ. Αιπείας, σύμφωνα με Β.Δ. της 3ης Ιουνίου 1890 (ΦΕΚ 133).

29. Με Β.Δ. της 12ης Αυγούστου 1892 (ΦΕΚ 282).

30. Το Γαΐδουροχώρι του Δ. Εύας μετονομάστηκε Μοσχούριον (επαρχία Μεσσήνης), με Β.Δ. της 20ής Μαΐου 1905 (ΦΕΚ 85). Ο Δ. Κορώνης μετονομάστηκε σε Δ. Πεταλιδίου (επαρχία Πυλίας), με Β.Δ. της 17ης Ιουνίου 1905 (ΦΕΚ 103). Ο οικισμός Βλάκα του Δ. Δωρίου μετονομάστηκε σε Χρυσοχώριον (επαρχία Τριφυλίας), με Β.Δ. της 18ης Ιανουαρίου 1907 (ΦΕΚ 16).

31. Η έδρα του Δ. Δωρίου μεταφέρθηκε από το Σουλιμά στο Ψάρι (επαρχία Τριφυλίας), με το Β.Δ. της 29ης Νοεμβρίου 1906 (ΦΕΚ 16). Η έδρα του Δ. Αλαγονίας μεταφέρθηκε από το Σίτσοβο στην Τσερνίτσα (επαρχία Καλαμών), με Β.Δ. της 24ης Νοεμβρίου 1907 (ΦΕΚ 246).

Εικ. 1: Η πλατεία των Γαργαλιάνων στις αρχές του 20ού αιώνα (ΓΑΚ/Αρχαία Ν. Μεσσηνίας, Αρχείο Μ. Φερέτου).

υπολογισμό από την αύξηση των νομών, με την εφαρμογή του νόμου ΒΧΔ', είχε ως επακόλουθο την ψήφιση του νόμου ΓΥΔ' της 16ης Νοεμβρίου 1909 (ΦΕΚ 282), ο οποίος ουσιαστικά δεν καταργούσε τον προηγούμενο νόμο (ΒΧΔ'), αλλά μείωνε τον αριθμό των νομών. Έτσι, καταργήθηκε ο νομός Τριφυλίας και η περιφέρειά του επανήλθε στο νομό Μεσσηνίας.

Το τέλος, λοιπόν, της δεύτερης περιόδου (1861-1910) βρίσκει τη Μεσσηνία διαρθρωμένη διοικητικά όπως και το 1845, πράγμα που σημαίνει ότι συνεχίστηκε η εφαρμογή του νομαρχιακού συστήματος και ότι εξακολούθησε να ισχύει ο δημοτικός νόμος της Αντιβασιλείας³².

γ) Τρίτη περίοδος: 1911-1999

Τόσο η έναρξη (1911) όσο και το τέλος (1999) της περιόδου αυτής σηματοδοτούν ριζικές τομές, κυρίως στο χώρο του πρώτου βαθμού τοπι-

32. Ο δημοτικός νόμος της Αντιβασιλείας ίσχυε μέχρι την εφαρμογή (1914) του νόμου ΔΝΖ' του 1912, με μοναδική μεταβολή αυτή του 1864. Βλ. Χρήστος Π. Κλειώσης, *Ιστορία της τοπικής αυτοδιοικήσεως*, Αθήνα 1977, σ. 123.

κής αυτοδιοίκησης. Το 1911 ήταν η χρονιά της έναρξης της διοικητικής προπαρασκευής των οργανισμών της τοπικής αυτοδιοίκησης, για την εφαρμογή του νόμου ΔΝΖ' του 1912 «Περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων», που οδήγησε στον κατακερματισμό των δήμων της Αντιβασιλείας. Το 1999 είναι η χρονιά που ολοκληρώνεται η διαδικασιά συγχώνευσης των δήμων και κοινοτήτων, με την εφαρμογή του νόμου 2539/4.12.1997 «Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης», γνωστού ευρύτερα ως πρόγραμμα «Καποδίστριας».

Η Μεσσηνία ακολούθησε την αναδιάρθρωση του διοικητικού χάρτη της χώρας στο επίπεδο του πρώτου βαθμού τοπικής αυτοδιοίκησης που προέβλεπαν οι δύο παραπάνω βασικοί νόμοι. Έτσι, το 1912 με το Β.Δ. της 31ης Αυγούστου (ΦΕΚ 262) «Περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Μεσσηνίας», δημιουργήθηκαν ένας δήμος³³, ο δήμος Καλαμάτας, και 259 κοινότητες³⁴. Ο αριθμός αυτός αυξήθηκε, με τις διάφορες μεταβολές που έγιναν (αναγνωρίσεις, καταργήσεις, συγχωνεύσεις κ.ά.) σε όλο το διάστημα μέχρι και το 1999, οπότε εφαρμόζεται η συγχώνευσή τους σε 9 δήμους και 273 κοινότητες.

Μεταβολές σημειώθηκαν, κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, και στα όρια του νομού. Το 1937, με τον Αναγκαστικό Νόμο 1026/24.12.1937 (ΦΕΚ 8), η περιοχή της μεσσηνιακής Μάνης (τέως Δήμοι Αβίας, Καρδαμύλης και Λεύκτρου) αποσπάστηκε από το νομό Λακωνίας (επαρχία Οιτύλου) και εντάχθηκε διοικητικά στο νομό Μεσσηνίας (επαρχία Καλαμών). Επίσης, το 1939 η επαρχία Ολυμπίας αποσπάστηκε από το νομό Μεσσηνίας και εντάχθηκε διοικητικά στο νομό Ηλείας, σύμφωνα με τον Α.Ν. 1939 της 30ής Αυγούστου (ΦΕΚ 355), εκτός από οκτώ κοινότητες (Αγίου Σώστη, Αμπελιώνα, Κακαλετριού, Νέδας, Πετραλώνων, Πέτρας, Σκληρού και Στασίμου), που παρέμειναν στο νομό Μεσσηνίας. Έκτοτε, οι επαρχίες του νομού ήταν σταθερά τέσσερις: Καλαμάτας, Μεσσήνης, Πυλίας και Τριφυλίας.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 λαμβάνουν χώρα σοβαρές μεταβολές στο χώρο της τοπικής αυτοδιοίκησης. Συγκεκριμένα, το 1994,

---

33. Δήμοι ήταν οι πρωτεύουσες των νομών και οι πόλεις που είχαν πάνω από 10.000 κατοίκους. Βλ. Μιχ. Χουλιάρáκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τόμ. Β', Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1975, σ. 1.

34. Επαρχία Καλαμών: 54 κοινότητες, επαρχία Μεσσήνης: 52, επαρχία Ολυμπίας: 48, επαρχία Πυλίας: 46, επαρχία Τριφυλίας: 59.

Εικ. 2: Η Πύλος στις αρχές του 20ού αιώνα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, Αρχείο Ν. Βασόπουλου).

με το νόμο 2218, θεσμοθετήθηκε η νομαρχιακή αυτοδιοίκηση, δηλαδή αυτοδιοίκηση δεύτερου βαθμού, ενώ παράλληλα καταργήθηκαν οι ως τότε νομαρχίες και οι μετακλητοί νομάρχες. Λίγο αργότερα, με το ν. 2539/1997 συντελείται μια πλήρης και υποχρεωτική αναδιάρθρωση της αυτοδιοίκησης πρώτου βαθμού. Ο νομός, μετά την εφαρμογή του ν. 2539 του 1997, κατατμήθηκε σε 29 δήμους και 2 κοινότητες.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στη διοικητική εξέλιξη της Μεσσηνίας, είναι σκόπιμο να επισημανθούν οι εξής βασικοί σταθμοί:

1. Η μεταφορά της πρωτεύουσας του νομού από την Αρκαδιά (Κυπαρισσία) στην Καλαμάτα το 1835.

2. Η διαίρεση του νομού Μεσσηνίας σε δύο μικρότερους, το νομό Μεσσηνίας και το νομό Τριφυλίας, για βραχύ χρονικό διάστημα, από το 1899 έως το 1909.

3. Η ένταξη της Δυτικής Μάνης στο νομό Μεσσηνίας (1937) και η αποκοπή της επαρχίας Ολυμπίας (1939).

4. Η μείωση του αριθμού των επαρχιών από πέντε σε τέσσερις, το 1939, μετά την απόσπαση της επαρχίας Ολυμπίας από το νομό Μεσσηνίας.

5. Η πλήρης μεταβολή του αυτοδιοικητικού τοπίου στη δεκαετία του 1990, με τη λειτουργία, αφενός, της νομαρχιακής αυτοδιοίκησης και, αφετέρου, τη δημιουργία 29 δήμων και 2 κοινοτήτων, με βάση το πρόγραμμα «Καποδίστριας».

2. Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟ 1833 ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1910

α) Οικονομική ζωή

Η ιστορία της μεσσηνιακής μέσης εκπαίδευσης κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα βρίσκεται, βέβαια, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος αυτής της μελέτης. Εντούτοις, δεν παραγνωρίζουμε τη σημασία της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής του νομού κατά την ίδια περίοδο, καθώς στόχος μας είναι να αποδείξουμε την αιτιακή σχέση που υπάρχει μεταξύ των παραγόντων αυτών και της ανάπτυξης της εκπαίδευσης.

ι. Πρωτογενής τομέας (γεωργία, κτηνοτροφία)

ΓΕΩΡΓΙΑ

Ο νομός στηρίχθηκε οικονομικά κυρίως στην ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα της παραγωγής (γεωργία και κτηνοτροφία). Συγκεκριμένα, στην καλλιέργεια δημητριακών, τη σηροτροφία, την ελαιοκαλλιέργεια, την παραγωγή σύκων, τη σταφιδοκαλλιέργεια κ.ά., καθώς και στην εκτροφή αιγοπροβάτων, βοοειδών, ίππων κ.ο.κ.

Δημητριακά. Οι ποσότητες δημητριακών που εκτιμάται ότι παράγονταν το 1864 στη Μεσσηνία καταγράφονται, κατά επαρχία, στον Πίνακα 1. Επισημαίνουμε ότι στη *Στατιστική της Γεωργίας* του 1864 έχει παραλειφθεί ανεξήγητα η επαρχία της Μεσσήνης – εκτός εάν τα δεδομένα για την εν λόγω επαρχία έχουν συνυπολογισθεί με εκείνα της επαρχίας Καλαμάτας.

Τα διαθέσιμα στοιχεία φανερώνουν μια σημαντική παραγωγή δημητριακών (1.052.840 κοιλιά), περί τα μέσα του 19ου αιώνα, η οποία και συνιστούσε σημαντική πηγή πλούτου για την περιοχή. Η Μεσσηνία ήταν ο τέταρτος, κατά σειρά, νομός της χώρας, όσον αφορά τα δημη-

τριακά μετά τους νομούς Αρκαδίας (1.284.633), Φθιώτιδας-Φωκίδας (1.259.391) και Αχαΐας-Ήλιδας (1.183.951)³⁵.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΩΝ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ
ΣΕ ΚΟΙΛΑ³⁶ ΤΟ 1864

ΕΠΑΡΧΙΕΣ	ΑΡΑΒΟΣΙΤΟΣ	ΣΙΤΟΚΡΙΘΗ	ΣΙΤΟΣ	ΚΡΙΘΑΡΙ	ΒΡΟΜΗ	ΚΑΛΑΜΠΟΚΙ	ΣΙΚΑΛΗ
Καλαμάτας Μεσσήνης ³⁷	152.468	92.454	55.669	23.743	23.515	13.113	3.185
Τριφυλίας	70.246	69.962	42.321	26.238	23.911	13.189	
Πυλίας	53.422	98.655	36.379	4.111	23.948	4.195	1.333
Ολυμπίας	127.844	5.720	41.384	30.990		14.044	
ΣΥΝΟΛΟ	403.980	266.962	175.753	85.082	71.374	44.541	5.148

Πηγή: Στατιστική της Γεωργίας, 1864.

Το 1911, η παραγωγή των ίδιων δημητριακών εμφανίζεται αυξημένη, όπως προκύπτει από τη μελέτη των στοιχείων της Γεωργικής Απογραφής εκείνης της χρονιάς. Για παράδειγμα, η ετήσια παραγωγή του σιταριού ήταν 15.647.109 οκάδες, του κριθαριού 1.529.922 οκ., του αραβόσιτου 5.555.078 οκάδες, της βρόμης 2.534.219 οκάδες, της σικάλης 149.062 οκάδες κ.λπ.³⁸.

Ακόμα και αν τίθενται ερωτήματα για την ακρίβεια των στοιχείων των δύο Στατιστικών, η τάση δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Είναι εμφανές ότι από το 1864 έως το 1911 σημειώθηκε σημαντική αύξηση της παραγωγής των δημητριακών, ιδιαίτερα του σιταριού (1864: 175.753 κοιλά = 3.866.566 οκάδες, 1911: 15.647.109 οκάδες).

Μουριά. Αξιόλογη παραδοσιακή πηγή ανάπτυξης της οικονομίας της Μεσσηνίας αποτέλεσε και η καλλιέργεια της μουριάς, για την παραγωγή μουρόφυλλων, απαραίτητων στη σηροτροφία. Στις αρχές της

35. Α. Μανσόλας, *ό.π.*, σ. 60.

36. Ενα κοιλό αντιστοιχούσε σε 22 οκάδες (1 οκά = 1.283 γραμμάρια). Βλ. Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1867 (ανατύπωση με εισαγωγή Θ. Βερέμη - Στ. Παπαγεωργίου - Κ. Παπαθανασόπουλου, Δ. Καραβίας, Αθήνα 1980), σ. 140.

37. Η επαρχία Μεσσήνης δεν εμπεριέχεται στη *Στατιστική της Γεωργίας* του 1864.

38. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*, Αθήνα.

δεκαετίας του 1850, η επιδημία που έπληξε τη σηροτροφία στη Γαλλία προκάλεσε απότομη άνοδο της ζήτησης, με αποτέλεσμα οι αγρότες των σηροτροφικών περιοχών να στραφούν μαζικά στην παραγωγή κουκουλιών, που είχαν γίνει πολύτιμη πρώτη ύλη προς εξαγωγή³⁹. Χαρακτηριστική είναι η εξής μαρτυρία: «Ενθυμούμεθα ότι περιερχόμενοι περί την εποχήν εκείνην [1853] την Μεσσηνίαν, εβλέπομεν τους χωρικούς εκρίζοντας αλύπως, καθ' ημάς δε αξιοκατακρίτως, ελαίας μεγάλας ίνα τας αντικαταστήσωσι διά μωρεών»⁴⁰. Επισημαίνουμε ότι η Μεσσηνία μαζί με τη Λακωνία παρήγαγαν τα εκλεκτότερα κουκούλια της Ελλάδος, επειδή, εκτός των άλλων, η εταιρεία του Δουρούτη, η οποία τροφοδοτούσε τις περιοχές αυτές, εισήγαγε το 1837 ιταλικούς σπόρους, που την εποχή εκείνη ήταν οι καλύτεροι⁴¹.

Το 1860, ο νομός κατείχε τη δεύτερη θέση, μετά τη Λακωνία, σε αριθμό μωραιόδενδρων (398.623 δένδρα)⁴². Το 1875, η επαρχία Καλαμάτας, με 317.600 δένδρα, ήταν δεύτερη σε πανελλήνιο επίπεδο, μετά την επαρχία Μαντινείας του νομού Αρκαδίας⁴³.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΜΩΡΑΙΟΔΕΝΔΡΑ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ ΚΑΤΑ ΕΠΑΡΧΙΑ (1911)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ	ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗΣ	ΕΠΑΡΧΙΑ ΟΛΥΜΠΙΑΣ	ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΥΛΙΑΣ	ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ
80.066 δένδρα	59.470 δένδρα	7.960 δένδρα	4.125 δένδρα	7.180 δένδρα

Πηγή: Γεωργική Απογραφή του έτους 1911.

Το 1911, επίσης, η επαρχία Καλαμάτας κατείχε την τέταρτη θέση σε πανελλήνιο επίπεδο, μετά τις επαρχίες Αγιάς, Τυρνάβου και Λακεδαιμόνος, ενώ σε επίπεδο νομού εξακολουθούσε να βρίσκεται στην πρώτη θέ-

39. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 54.

40. Β. Φωκίωνος, «Σκωληχτοτροφία», περ. *Πανδώρα*, τ. ΙΑ', φυλ. 268, 15 Μαΐου 1861, σ. 89. Η πληροφορία αντλείται από τη μελέτη της Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό.π., σ. 54.

41. Γεώργιος Α. Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας*, τόμ. Α': 1840-1884, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα 1947, σ. 190.

42. Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος...*, ό.π., σ. 78.

43. Α. Μανσόλας, *Απογραφικά πληροφορία περί γεωργίας κατά το έτος 1875*, Αθήνα 1875, σ. 27.

ση, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 2. Το γεγονός αυτό εξηγεί και την ανάπτυξη της μεταξοβιομηχανίας στην πόλη της Καλαμάτας, αφού ήταν εύκολη η πρόσβαση στην αγορά της αναγκαίας πρώτης ύλης (κουκούλι), ενώ, παράλληλα, εξίσου εύκολη ήταν η εξαγωγή του προϊόντος από το λιμάνι της πόλης.

Σύκα. Μια άλλη βασική πηγή προσπορισμού εισοδήματος για το νομό ήταν η παραγωγή σύκων. Το 1860, η Μεσσηνία παρήγε 87.804 καντάρια⁴⁴ και κατείχε την πρώτη θέση σε πανελλήνιο επίπεδο⁴⁵. Το 1911, είχε τις περισσότερες συκιές από όλους τους νομούς της Πελοποννήσου (878.880 δένδρα). Η πλειονότητά τους, μάλιστα, ήταν συγκεντρωμένη στην επαρχία Μεσσήνης (επαρχία Μεσσήνης: 626.337 δένδρα, επαρχία Καλαμάτας: 178.275, επαρχία Ολυμπίας: 15.695, επαρχία Πυλίας: 39.269 και επαρχία Τριφυλίας: 19.304)⁴⁶. Το παραδοσιακό αυτό προϊόν συνέχισε να αποτελεί για το νομό ένα από τα πιο σταθερά εξαγωγικά προϊόντα, μέχρι και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια.

Ελιά. Εξίσου σημαντική καλλιέργεια του νομού, πριν από την εντατική καλλιέργεια της σταφίδας, ήταν η ελιά, η οποία είχε ήδη ενισχυθεί και επεκταθεί επί Ενετοκρατίας, με την προτροπή και τις προσπάθειες των τότε κυρίαρχων⁴⁷. Στην περίοδο της Δεύτερης Τουρκοκρατίας (1715-1821), τα βιλαέτια της Αρκαδιάς (Κυπαρισσίας) και της Μεθώνης ήταν από τις πλέον ελαιοπαραγωγές περιοχές⁴⁸.

Τεράστια καταστροφή προκλήθηκε στους ελαιώνες του νομού το 1825, με το πέρασμα του Ιμπραήμ. Γοργοί ρυθμοί επέκτασης των ελαιοφυτειών σημειώνονται στη δεκαετία του 1850, ως αντίδραση στην κα-

---

44. Το καντάρι (από το ιταλ. cantaro) είναι μονάδα βάρους ίση με 44 οκάδες (1 οκά = 1.283 γραμμάρια).

45. Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος...*, ό.π., σ. 78.

46. *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*, ό.π.

47. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Πελοπόννησος*, μετ. Όλγα Ρομπάκη, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1997, σ. 428. Η ενθάρρυνση της καλλιέργειας της ελιάς ήταν γενικότερη πολιτική που εφάρμοσαν οι Βενετοί και σε άλλες κτήσεις τους. Βλ., λ.χ., για την περίπτωση της Κέρκυρας, Γιώργος Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα. Η Κέρκυρα στα χρόνια της αγγλικής κυριαρχίας (1814-1864)*, Ιστορικό Αρχείο [Εμπορικής Τράπεζας], Αθήνα 2003, σ. 17-19, ενώ για την Κρήτη, βλ. Γιολάντα Τριανταφυλλίδου Baladie, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης (1669-1795)*, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Δήμος Ηρακλείου 1988, σ. 133 κ.ε.

48. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, επανέκδοση, Ερμής, Αθήνα 1978, σ. 267.

ταστροφή της σταφίδας από τη θειαφασθένεια. Γύρω στα 1860, η Μεσσηνία κατείχε τη δεύτερη θέση, μετά τη Λακωνία, στην πανελλήνια κλίμακα παραγωγής λαδιού (904.110 οκάδες)⁴⁹, με την επαρχία Καλαμάτας στην πρώτη θέση σε επίπεδο νομού, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 3:

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΛΑΔΙΟΥ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ ΚΑΤΑ ΕΠΑΡΧΙΑ

ΕΠΑΡΧΙΑ	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΕΠΑΡΧΙΑ
ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ	ΜΕΣΣΗΝΗΣ	ΟΛΥΜΠΙΑΣ	ΠΥΛΙΑΣ	ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ
811.760 οκάδες	— ⁵⁰	44.600 οκάδες	22.850 οκάδες	11.760 οκάδες

Πηγή: Στατιστική της Γεωργίας του 1864.

Τα χρόνια που ακολούθησαν, και μέχρι το γύρισμα του αιώνα, παρατηρήθηκε κάποια κάμψη, λόγω της ραγδαίας εξάπλωσης της σταφίδας, που οδήγησε στην εκρίζωση πολλών ελαιοδένδρων. Χαρακτηριστικό είναι το εξής απόσπασμα από επιστολή του διευθυντή του υποκαταστήματος Κυπαρισσίας της Εθνικής Τράπεζας προς την κεντρική διεύθυνση, με ημερομηνία 23 Μαρτίου 1877: «εις τοιαύτην υποτίμησιν περιήλθον τα ελαιόδενδρα ώστε οι ιδιοκτήται δεν φείδονται εξόδων και κόπων, ίνα εκριζώσουν ταύτα και διαθέσουν τους αγρούς των επί το ωφελιμώτερον [...]»⁵¹ – υπονοείται, βέβαια, η αξιοποίηση των αγρών για καλλιέργεια σταφίδας.

Το 1908 η παραγωγή ελαιολάδου στη Μεσσηνία έφθανε τις 1.500.000 οκάδες⁵². Το 1911, σύμφωνα με τη *Γεωργική Απογραφή* του ίδιου έτους, οι ελαιοφυτείες της Μεσσηνίας είχαν αυξηθεί (1.652.652

49. Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος...*, ό.π., σ. 75.

50. Η επαρχία Μεσσηνίας, όπως προαναφέρθηκε, δεν αναγράφεται στη *Στατιστική Γεωργίας* του 1864.

51. Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Σειρά XXI Αλληλογραφία. Γ': Έγγραφα Εμμίσθων Υποκαταστημάτων προς το Δικαστικό τμήμα της ΕΤΕ, φ. 29. Η πληροφορία αντλείται από την ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία (στο Πανεπιστήμιο Κρήτης) της Σταυρούλας Βερράρου, *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτ. Πελοπόννησο τον 19ο αιώνα. Η περίπτωση του δήμου Κυπαρισσίας 1830-1871*, Καλαμάτα, Μάρτιος 1998, σ. 16.

52. Στράτος Κτεναβέας, *Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908*, Τυπογραφείο «Αυγής Αθηνών» Αποστολοπούλου, Αθήνα 1908, σ. 191.

δένδρα). Τα περισσότερα ελαιόδενδρα βρίσκονταν στις επαρχίες Μεσσηνίας (480.168 δένδρα) και Καλαμάτας (478.717 δένδρα). Ακολουθούσαν οι επαρχίες Τριφυλίας (366.577 δένδρα), Πυλίας (297.150 δένδρα) και Ολυμπίας (80.040 δένδρα). Η παραγωγή, το ίδιο έτος, έφθανε τις 4.776.328 οκάδες λαδιού, δηλαδή ο νομός κατείχε την τρίτη θέση, σε επίπεδο Πελοποννήσου, μετά τη Λακωνία και Αργολιδοκορινθία. Η ελιά και το λάδι αποτέλεσαν, λοιπόν, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, μια σημαντική πηγή πλούτου για τη Μεσσηνία, όχι όμως τόσο ικανή, ώστε να θέσει σε δεύτερη μοίρα την παραγωγή και το εμπόριο σύκων και σταφίδας.

Σταφίδα. Η καλλιέργεια της σταφίδας στάθηκε ο κεντρικός μοχλός της οικονομικής ανάπτυξης του νομού. Πριν από την Επανάσταση του 1821 η σταφίδα ήταν σχεδόν άγνωστη στη Μεσσηνία⁵³. Η καλλιέργειά της άρχισε να εντατικοποιείται μετά την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου. Ιδιαίτερα ανοδική υπήρξε η πορεία της μετά το 1860. Συγκεκριμένα, το 1864 η Μεσσηνία ήταν δεύτερη, μετά το νομό Αχαΐας-Ήλιδος, στην έκταση «σταφιδώνων» (36.159 στρέμματα)⁵⁴. Η παραγωγή της έφθανε τις 18.277.100 λίτρες⁵⁵ σταφίδας, όπως φαίνεται στον Πίνακα 4:

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΑΦΙΔΑΣ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ ΚΑΤΑ ΕΠΑΡΧΙΑ (1864)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ	ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗΣ	ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ	ΕΠΑΡΧΙΑ ΟΛΥΜΠΙΑΣ	ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΥΛΙΑΣ
7.231.000 λίτρες	—	7.264.000 λίτρες	2.280.100 λίτρες	1.502.000 λίτρες

Πηγή: Στατιστική της Γεωργίας του 1864.

53. «Περιφέρειαι ως η Μεσσηνία και η Τριφυλία ουδόλως εκαλλιέργουν ταύτην [...]». Βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν...*, ό.π., σ. 205.

54. Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος...*, ό.π., σ. 72-73.

55. Η λίτρα (από το λατ. *Libra*) είναι μετρική μονάδα όγκου ή χωρητικότητας υγρών και στερεών ίση με ένα κυβικό υποδεκάμετρο. Η «μεγάλη ή βαρεία ενετική λίτρα», μονάδα βάρους στο εμπόριο της σταφίδας, είναι ίση προς 477,05 γραμμάρια. Δεν πρέπει να συγχέεται με την «μικρά ή ελαφρά ενετική λίτρα», μονάδα βάρους των πολύτιμων μετάλλων και λίθων παλιότερα, που είναι ίση προς 301,23 γραμμάρια. Βλ. Ιωάννης Σταματάκος, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης*, Ο Φοίνιξ, Αθήνα 1971, λήμμα «λίτρα».

Η ανοδική πορεία έφθασε στο απόγειό της το 1878-79: τότε η Γαλλία άνοιξε τα λιμάνια της στη σταφίδα του εξωτερικού, λόγω της φυλλοξήρας που έπληττε τους αμπελώνες της, με αποτέλεσμα οι σταφιδοπαραγωγές περιοχές της χώρας μας, και του νομού Μεσσηνίας ειδικότερα, να επιδοθούν σε μια ακραία εξειδίκευση, τη μονοκαλλιέργεια της σταφίδας. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα στη Μεσσηνία υπήρξε η επαρχία Τριφυλίας: το 1877 είχε τη μεγαλύτερη έκταση «σταφιδώνων», τρίτη στη σειρά σε όλη τη χώρα, μετά την Ηλεία και την Αχαΐα, με 45.430 στρέμματα⁵⁶. Όπως καταλαβαίνουμε, μια τέτοια έκταση σημαίνει ότι η περιοχή είχε βγει από το επίπεδο της αυτοκατανάλωσης και ήταν πλέον προσανατολισμένη προς την εμπορευματοποιημένη παραγωγή. Το 1884 η επαρχία Τριφυλίας παρήγγε 39.501.391 λίτρες σταφίδας⁵⁷. Ακολουθούσαν η Κάτω Μεσσηνία, με 34.290.615 λίτρες, και η επαρχία Πυλίας, με 20.243.596 λίτρες⁵⁸. Το 1908, η συνολική παραγωγή της Μεσσηνίας σε σταφίδα ανήλθε στις 72.600.000 λίτρες⁵⁹. Η ποιότητά της δεν ήταν πρώτη. Η τριφυλιακή σταφίδα (Κυπαρισσίας, Φιλιατρών, Γαργαλιάνων) συγκαταλεγόταν στην πρώτη θέση μεταξύ των δευτερευουσών ποιοτήτων των επαρχιών Πύργου, Ολυμπίας, Πυλίας και Μεσσήνης, σύμφωνα με τον ισχυρό σταφιδοεξαγωγέα του Αιγίου Θεόδωρο Βουρλούμη⁶⁰.

Από το 1883 και μετά άρχισαν να εμφανίζονται στον ορίζοντα οι πρώτες δυσκολίες, που διαρκώς αυξάνονταν. Αποκορύφωμα το έτος

56. Γ. Αναστασόπουλος, *ό.π.*, σ. 406.

57. Τόση ήταν η ευμάρεια της περιοχής, λόγω της αυξημένης σταφιδοπαραγωγής, ώστε το 1882 ο Κωστής Παλαμάς, ο οποίος βρέθηκε για εννιά περίπου μήνες στην Κυπαρισσία (φιλοξενούμενος του αδελφού του Χριστάκη, που ήταν τότε έπαρχος) έγραφε στο άρθρο του «Η πανήγυρις της Κυπαρισσίας», στο περιοδικό του Βλάση Γαβριηλίδη *Μη χάνεσαι*: «Η σταφιδάμπελος και η καλλιέργειά της δεν αφήνει ουδένα να τείνη επαίτιδα την χείρα, αλλ' ούτε τα επαγγέλματα του αχθοφόρου, υδροφόρου, πλυντριάς κ.λπ.». Βλ. *εφ. Μεσσηνιακός Λόγος*, 28 Σεπτεμβρίου 2000, φ. 551, σ. 6.

58. *εφ. Μεσσηνιακά Νέα*, 24 Φεβρουαρίου 1976, φ. 303, σ. 2.

59. Στρ. Κτεναβέας, *Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908*, *ό.π.*, σ. 191.

60. Η συνέντευξη του Θεόδωρου Βουρλούμη περιλαμβάνεται στην έκθεση του Εμμ. Ροδοκανάκη, γραμματέα της ελλανοδίκου επιτροπής της Διεθνούς Εκθέσεως των Παρισίων το 1889. Βλ. *Rapport sur les raisins secs à l'exposition Universelle de 1889*, σ. 10. Πρώτης ποιότητας ήταν η σταφίδα της Πάτρας, της Κορίνθου, της Βοστίτζας και των Ιονίων Νήσων. Η πληροφορία αντλείται από την ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία της Στ. Βερράρου, *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτ. Πελοπόννησο το 19ο αιώνα...*, *ό.π.*, σ. 17.

Εικ. 3: Το ηλεκτρικό εργοστάσιο Καλαμών (Στράτος Κτεναβέας, *Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908*, σ. 175).

1893⁶¹, οπότε ξέσπασε, λόγω της ανασυγκρότησης των γαλλικών αμπελώνων, η μεγάλη σταφιδική κρίση (υπερπαραγωγή, συρρίκνωση των εξαγωγών λόγω του δασμολογίου του Meline, πτώση των τιμών). Η κρίση επιδεινώθηκε το 1900 με την εμφάνιση του περονόσπορου⁶² και συνεχίστηκε μέχρι το 1903. Για την αντιμετώπισή της κρίθηκε αναγκαία η κρατική παρέμβαση, η οποία εκδηλώθηκε και σε τοπικό επίπεδο.

---

61. Καίτη Τσίχλη-Αρώνη, «Αγροτικοί αγώνες κατά τη σταφιδική κρίση 1893-1905», περ. *Τα Ιστορικά*, τόμ. ΙΔ', τχ. 26, Ιούνιος 1997, σ. 87-102. Βλ. επίσης, Πέτρος Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1988, σ. 108 κ.ε.

62. Γ. Κυριακός (διευθυντής του Γεωργικού Σταθμού Καλαμάτας), «Περιγραφή του περονόσπορου και ιστορία της ζωής του», εφ. *Φαραί*, 15 Μαρτίου 1898, φ. 133, σ. 1 και «Η θεραπεία του περονόσπορου», εφ. *Φαραί*, 22 Μαρτίου 1898, φ. 134.

Επιβλήθηκε τότε η λεγόμενη «παρακρατία», που έδινε στο κράτος το δικαίωμα να «κατακρατεί» από κάθε αγρότη σταφιδοπαραγωγό 10% έως 24% επί της εξαγόμενης σταφίδας⁶³. Επειδή μάλιστα είχε απαγορευτεί η διοχέτευση της παρακρατούμενης σταφίδας στην εσωτερική αγορά, στις σταφιδοπαραγωγές περιοχές όλης της χώρας, και στην Καλαμάτα ειδικότερα, ιδρύθηκαν πολλά οινοποιεία και οινοπνευματοποιεία, που ανέλαβαν τη βιομηχανική μετατροπή των παρακρατούμενων ποσοτήτων. Εντούτοις, η κρίση στο νομό συνεχίστηκε, με εξαιρετικά δυσάρεστες επιπτώσεις, ιδιαίτερα για τους άμεσα πληττόμενους παραγωγούς και εμπόρους.

Κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1890 εμφανίζονται στη Μεσσηνία τα πρώτα μαζικά μεταναστευτικά ρεύματα⁶⁴ προς την Αμερική και τα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα Αθηνών-Πειραιά, όπως επίσης και τα πρώτα κοινωνικά κινήματα⁶⁵. Τον Δεκέμβριο του 1894 οργανώθηκε στην Καλαμάτα παμμεσσηνιακό συλλαλητήριο σταφιδοπαραγωγών, σταφιδοεξαγωγέων, σταφιδεμπόρων, μεσιτών, κολλυβιστών (αργυραμοιβών),

63. Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Το σταφιδικό ζήτημα», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τόμ. ΙΔ', σ. 67.

64. Η μετανάστευση στη Μεσσηνία κατά το διάστημα 1902-1903 είχε πάρει ανησυχητικές διαστάσεις. Στις αρχές του 1902 μαρτυρείται ότι από τη Μεσσηνία, κυρίως από την περιοχή της Αλαγονίας, είχαν μεταναστεύσει στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής περισσότερα από χίλια άτομα· άλλοι τόσοι μετανάστες είχαν φύγει και από τη Λακωνία. Επίσης, μαρτυρείται και μετανάστευση στη Βραζιλία.

Η εφ. *Θάρρος* δημοσίευσε σειρά άρθρων, όπου περιγράφονται οι οικονομικές και εθνικές συνέπειες από το φαινόμενο της μετανάστευσης, καθώς και οι άθλιες συνθήκες που αντιμετώπιζαν οι μετανάστες στην Αμερική. Αποδελτιώνουμε ενδεικτικά: φ. 865, 13 Φεβρουαρίου 1902, σ. 1· φ. 882, 9 Μαρτίου 1902, σ. 1· φ. 1860, 21 Μαΐου 1905, σ. 2· «Η μετανάστευσις», φ. 431, 7 Σεπτεμβρίου 1900, σ. 1· «Αι μεταναστεύσεις», φ. 576, 2 Μαρτίου 1901, σ. 1· «Κατά των μεταναστεύσεων», φ. 884, 12 Μαρτίου 1902, σ. 1-2· «Η μετανάστευσις εκτείνεται», φ. 1176, 27 Φεβρουαρίου 1903, σ. 1· «Η μετανάστευσις», φ. 2384, 4 Φεβρουαρίου 1907, σ. 1· Εμμ. Τσαγκαράκης, «Το χρήμα των μεταναστών», φ. 1814, 27 Μαρτίου 1905, σ. 1· «Μελέτη επί της μεταναστεύσεως», φ. 2442-2445, 14-18 Απριλίου 1907, σ. 1· Σ. Μ., «Ο εκπατρισμός των Ελλήνων εις Αμερικήν», φ. 880, 7 Μαρτίου 1902, σ. 1· «Ο εν Αμερική Ελληνισμός», φ. 2341, 14 Δεκεμβρίου 1906, σ. 1· «Δεινοπαθήματα των μεταναστών λόγω οικονομικής κρίσεως Αμερικής», φ. 2672, 12 Ιανουαρίου 1908, σ. 1· φ. 2676, 13 Φεβρουαρίου 1908, σ. 1.

Με το θέμα της μεσσηνιακής μετανάστευσης έχει ασχοληθεί και ο δημοσιογράφος Θεόδωρος Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες, οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1767-1913)*, τόμ. Α', Μεσσηνιακός Λόγος, 2003.

65. Ελένη Χουρμούζη, «Το σταφιδικό ζήτημα», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τόμ. ΙΔ', σ. 170-171.

βιοτεχνών, άλλων αγροτών και επαγγελματιών, εναντίον του τότε πρωθυπουργού Χαρίλαου Τρικούπη και της πολιτικής του⁶⁶. Την παλλαϊκή δυσαρρέσκεια εξέφρασαν και οι κεντρικοί ομιλητές του συλλαλητηρίου, ο φαρμακοποιός Σάββας Δουκάκης και ο δικηγόρος, βουλευτής και γνωστός λόγιος Δημήτριος Π. Τζάννης⁶⁷. Την ίδια περίοδο, πολλοί σταφιδοπαραγωγοί, έμποροι κ.ά. έρχονται σε επαφή και συνεργασία, προχωρώντας στην ίδρυση, στην Καλαμάτα, του «Σταφιδικού Συνδέσμου», σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης του σταφιδικού ζητήματος⁶⁸. Ο τοπικός Τύπος⁶⁹ φιλοξενούσε, όλο αυτό το διάστημα, πύρινα άρθρα διαφόρων παραγόντων, όπως του γιατρού και σταφιδέμπορου Κωνσταντίνου Ζουμπούλη ή του εργοστασιάρχη Βίκτορα Τζαν, με θέμα την οικονομική κρίση. Στο ίδιο ζήτημα τοποθετήθηκε και ο εμπορικός σύλλογος της Καλαμάτας «Ερμής», που εξέδωσε μάλιστα και ειδικό φυλλάδιο, με τον τίτλο «Σκέψεις επί της σταφιδικής κρίσεως, ιδία επί του προτεινομένου φαρμάκου», υπονοώντας την εφαρμογή του θεσμού της παρακρατήσεως. Ο εμπορικός και σταφιδοπαραγωγικός κόσμος είχε ταχθεί εναντίον του, θεωρώντας ότι το μέτρο θα απέβαινε εις βάρος τους και προς όφελος των βιομηχάνων και του εμποροτραπεζικού κεφαλαίου⁷⁰.

Λίγο αργότερα, το 1905, στην Καλαμάτα και την Κυπαρισσία ιδρύ-

66. Μίμης Φερέτος, «Το παμμεσσηνιακό συλλαλητήριο των σταφιδοπαραγωγών κατά του Χ. Τρικούπη, η έναρξη της σταφιδικής κρίσης στα 1880», εφ. *Θάρρος*, 3 Ιουλίου 1994, φ. 28566, σ. 12.

67. Μίμης Φερέτος, «Η κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική κίνηση το 1894 στην Καλαμάτα», εφ. *Θάρρος*, 21 Αυγούστου 1994, φ. 28607, σ. 13.

68. Τον Νοέμβριο του 1898 εκλέχθηκε διοίκηση στον «Σταφιδικό Σύνδεσμο». Πρόεδρος εξελέγη ο Θ. Στραβοσιιάδης· αντιπρόεδροι ο Ν. Παπαφωτεινός και ο Γ. Καρατζάς, φαρμακοποιός· γενικός γραμματέας ο Π. Σπανίδης, δικηγόρος· ταμίας ο Δημ. Παυλίκος και έφορος ο Αναστ. Παναγιωτόπουλος, δικηγόρος. Βλ. Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. Σωματεία Καλαμάτας, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

69. Στην καλαματιανή εφημερίδα *Θάρρος* περιέχονται εκτενή άρθρα σχετικά με το σταφιδικό ζήτημα. Αποδελτιώνουμε ενδεικτικά: Αθ. Κ. Βακαλόπουλος, «Μονοπώλιον της σταφίδος και αι εξ αυτού προκύπτουσαι ωφέλειαι», φ. 704, 4 Αυγούστου 1901, σ. 1· Γ. Γεωργαντάκης, «Η σταφίς. Παρακράτησις. Μονοπώλιον. Πώς εξαναγκαστή η προς τούτο πώλησις», φ. 1210-1212, 9-11 Απριλίου 1903, σ. 1-2· Γ. Κοντογιαννάκος, «Γνώμαι διά την σταφίδα. Έν υπόμνημα», φ. 1516, 8 Απριλίου 1904, σ. 1· Δημ. Λούπινα-Αντωνιάδη, «Η σταφίς και το εμπόριον», φ. 1037, 10 Σεπτεμβρίου 1902, σ. 1-2· Χρ. Λούπινας, «Γνώμη επί του σταφιδικού ζητήματος. Μόνη η Σταφιδική Τράπεζα θα λύση το σταφιδικόν όταν έλθη εις την περιωπήν της», φ. 1446-1449, 15-18 Ιανουαρίου 1904, σ. 1-2.

70. Μ. Φερέτος, «Το παμμεσσηνιακό συλλαλητήριο...», *ό.π.*

θηκαν υποκαταστήματα της «Σταφιδικής Προνομιούχου Εταιρείας», με σκοπό την προστασία της παραγωγής και των σταφιδοπαραγωγών⁷¹. Από τον τοπικό Τύπο πληροφορούμαστε μάλιστα σχετικά με τις προσπάθειες ποιοτικής αναβάθμισης του προϊόντος: «[...] οι ιδρυταί της Προνομιούχου Εταιρείας κατιδόντες ότι η τύχη της σταφίδος εξαρτάται ου μόνον εκ της επεκτάσεως της καταναλώσεως, αλλά, και κυρίως, εκ της βελτιώσεως της ποιότητος, εν τη καταρτισθείση υπ' αυτών συμβάσει περιέλαβον τον σπουδαιότατον τούτον όρον, διά του άρθρου 15 απαγορευομένης της εξαγωγής σταφίδος ανεπαρκώς ξηρανθείσης ή ατελώς καθαρθείσης, νενοθευμένης ή βεβλαμμένης εις βαθμόν, ώστε να μη είναι εμπορεύσιμος [...]»⁷².

Φαίνεται ότι σύντομα σημειώθηκε ανάκαμψη από τη σοβαρή αυτή σταφιδική-οικονομική κρίση, που έπληξε το νομό. Έτσι, το 1908 η τοπική εφημερίδα *Θάρρος* έγραφε ότι το εμπόριο (άρα και η παραγωγή) «του σταφιδικού ιδία προϊόντος και των σύκων» βρισκόταν «εις τον κολοφώνα του και συγκροτούσε ζωηροτάτην και λίαν ενθουσιώδη κίνησιν διά την πόλιν ημών [Καλαμάτα] και την Μεσσηνίαν άπασαν»⁷³.

Άλλα γεωργικά προϊόντα. Εκτός από τις βασιικές καλλιέργειες που αναφέραμε, στη Μεσσηνία αναπτύχθηκαν και άλλες, όχι όμως με τόσο μεγάλη ένταση. Για παράδειγμα, η καλλιέργεια του καπνού, η παραγωγή του οποίου, και το 1860 και το 1911, κυμαινόταν στα ίδια επίπεδα, 8.145⁷⁴ και 8.281⁷⁵ οκάδες αντίστοιχα. Επίσης, ως αναφέρουμε τα βελανίδια, με παραγωγή 3.005 καντάρια το 1860⁷⁶. Μάλιστα, στα τέλη του 19ου αιώνα η παραγωγή είχε αυξηθεί σημαντικά, τόσο ώστε να γίνονται και εξαγωγές ύψους 269.088 οκάδων⁷⁷. Το είδος αυτό συγκαταλεγόταν στα σπουδαιότερα δασικά προϊόντα και παραγόταν κυρίως στην επαρχία Τριφυλίας⁷⁸. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε την παραγωγή εσπεριδοειδών (πορτοκάλια, λεμόνια, κίτρα, μανταρίνια, νεράντζια, φράπες) και

71. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος, έτος Α', 1905-1906*.

72. εφ. *Θάρρος*, 12 Ιουλίου 1908.

73. εφ. *Θάρρος*, 2 Αυγούστου 1908, φ. 2846, σ. 1

74. Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαί...*, ό.π., σ. 65.

75. *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*, ό.π.

76. Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαί...*, ό.π., σ. 79.

77. Ν. Ζερβής, «Η Καλαμάτα τον περασμένο αιώνα», εφ. *Θάρρος*, 28 Σεπτεμβρίου 1997, φ. 29533, σ. 10-11.

78. Γ. Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας...*, ό.π., σ. 408.

άλλων οπωροφόρων (αχλάδια, ροδάκινα, βερίκοκα) που πρωτοεμφανίστηκαν στη Μεσσηνία στα μέσα του 19ου αιώνα⁷⁹, επεκτάθηκαν γρήγορα, και το 1911 αποτελούσαν βασικά προϊόντα του νομού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΠΩΡΟΦΟΡΩΝ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ, 1911

ΕΠΑΡ- ΧΙΕΣ	ΛΕΜΟ- ΝΙΕΣ	ΚΙΤΡΙΕΣ	ΠΟΡΤΟ- ΚΑΛΙΕΣ	ΜΑΝΤΑ- ΡΙΝΙΕΣ	ΝΕΡΑ- ΝΤΖΙΕΣ	ΦΡΑ- ΠΕΣ	ΑΧΛΑ- ΔΙΕΣ	ΜΗ- ΔΙΕΣ	ΡΟΔΑ- ΚΙΝΙΕΣ	ΒΕΡΙ- ΚΟΚΙΕΣ	ΚΕΡΑ- ΣΙΕΣ
Καλαμάτας	24.753	887	22.671	7.168	1.372	620	15.790	2.411	2.640	710	8.055
Μεσσήνης	37.610	314	14.458	128	648	12	33.242	1.316	1.155	35	67
Ολυμπίας	3.127	60	1.040	201	245	22	15.532	2.919	1.735	61	644
Πυλίας	4.460	116	2.337	288	343	12	12.316	2.830	1.406	91	10
Τριφυλίας	6.315	134	2.314	282	289	10	14.099	1.714	2.410	97	60
Σύνολο:	76.265	1.511	42.820	8.067	2.897	676	90.979	11.190	9.346	994	8.836

Πηγή: Γεωργική Απογραφή του έτους 1911.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να παρατηρήσουμε συνολικά για τη γεωργία του νομού τα εξής:

Η καλλιέργεια δημητριακών, ιδιαίτερα η παραγωγή σταριού, υπήρξε σημαντική στη Μεσσηνία, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, και κυρίως στις αρχές του 20ού.

Η ελαιοκαλλιέργεια επεκτάθηκε τον 19ο αιώνα σε όλο το νομό, κυρίως στις επαρχίες Καλαμάτας, Μεσσήνης και Τριφυλίας, λιγότερο στην Πυλία και ακόμη πιο λίγο στην Ολυμπία.

Η παραγωγή σύκων σημείωσε μεγάλη ανάπτυξη στο νομό όλο τον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ού. Προηγούνταν, με μεγάλη διαφορά από τις υπόλοιπες επαρχίες, η επαρχία Μεσσήνης. Δεύτερη ήταν η επαρχία Καλαμάτας, και ακολουθούσαν οι επαρχίες Πυλίας, Τριφυλίας και Ολυμπίας.

Η σταφιδοκαλλιέργεια έφθασε στο απόγειό της κατά την περίοδο 1860-1890. Τα σκήπτρα κατείχε η σταφιδοπαραγωγός επαρχία της

79. Α. Μανσόλας, Πολιτειογραφικά πληροφορία.... ό.π., σ. 81.

Τριφυλίας, δεύτερη ήταν η επαρχία Μεσσήνης και ακολουθούσαν οι επαρχίες Καλαμάτας, Ολυμπίας και Πυλίας. Οι ανοδικές ή καθοδικές τάσεις της ανάπτυξης της παραγωγής βρίσκονταν σε συνάρτηση με τις διακυμάνσεις της διεθνούς αγοράς.

Η σηροτροφία αναπτύχθηκε περισσότερο στην επαρχία Καλαμάτας, λιγότερο στην επαρχία Μεσσήνης και ελάχιστα στις υπόλοιπες.

Τα οπωροφόρα αναπτύχθηκαν κυρίως στις επαρχίες Καλαμάτας και Μεσσήνης, λιγότερο στην επαρχία Τριφυλίας και ακόμη λιγότερο στις υπόλοιπες. Σημαντική υπήρξε η παραγωγή τους προς τα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού.

ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ

Συνεχίζοντας τη μελέτη του μεσσηνιακού πλούτου, δεν μπορούμε να μην εξετάσουμε την κτηνοτροφία που αναπτύχθηκε στο νομό· άλλωστε, γεωργία και κτηνοτροφία είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένες. Ο Πίνακας 6, που ακολουθεί, απεικονίζει την κατάσταση της κτηνοτροφίας στη Μεσσηνία, το 1860 και το 1911.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ ΚΑΤΑ ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΤΟ 1860 ΚΑΙ ΤΟ 1911

1860

ΕΠΑΡΧΙΕΣ	ΑΙΓΟΠΡΟΒΑΤΑ	ΒΟΔΙΑ	ΑΛΟΓΑ
Καλαμάτας	66.902	2.704	890
Μεσσήνης	86.357	3.896	2.697
Πυλίας	102.687	3.426	2.128
Τριφυλίας	107.267	3.196	1.981
Ολυμπίας	102.775	3.960	2.039

1911

ΕΠΑΡΧΙΕΣ	ΑΙΓΟΠΡΟΒΑΤΑ	ΒΟΔΙΑ	ΑΛΟΓΑ
Καλαμάτας	65.361	2.704	1.743
Μεσσήνης	73.979	3.786	4.249
Πυλίας	64.002	3.588	2.786
Τριφυλίας	106.913	4.827	3.427
Ολυμπίας	100.302	5.188	3.446

Πηγές: (1) Στατιστική της Γεωργίας του έτους 1864· (2) Γεωργική Απογραφή του έτους 1911, Αριθμός των ζώων, των κατοικιδίων πτηνών και κυψελών V: Πελοπόννησος.

Στον Πίνακα 6 φαίνεται ότι η κτηνοτροφία του νομού δεν σημείωσε καμία πρόοδο από το 1860 μέχρι το 1911. Τα περισσότερα ζώα εκτρέφονταν στις επαρχίες Τριφυλίας και Ολυμπίας, και τα λιγότερα στην επαρχία Καλαμάτας. Αξιοπρόσεκτη είναι η αύξηση των ίππων στις αρχές του 20ού αιώνα, η μείωση των αιγοπροβάτων και η σχετικά σταθερή παρουσία των βοδιών. Σε κάθε περίπτωση, η κτηνοτροφία του νομού, διόλου ευκαταφρόνητη, συνετέλεσε αποφασιστικά στην προαγωγή τόσο της αγροτικής όσο και της βιομηχανικής παραγωγής της Μεσσηνίας, η οποία εξετάζεται αμέσως παρακάτω.

ii. Δευτερογενής τομέας (βιοτεχνία-βιομηχανία)

Η γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή της Μεσσηνίας, που περιγράψαμε παραπάνω, τροφοδότησε, όπως ήταν επόμενο, και ορισμένες δευτερογενείς δραστηριότητες. Πρόκειται κυρίως για κάποιες μικρές βιοτεχνίες, που χρησιμοποίησαν τις διαθέσιμες πρώτες ύλες, γεωργικές ή κτηνοτροφικές, οι οποίες απαιτούσαν ελάχιστη επεξεργασία και στοιχειώδεις τεχνικές γνώσεις.

Βυρσοδεψία. Ένα καλό παράδειγμα βιοτεχνικής παραγωγής στη Μεσσηνία αποτελεί η βυρσοδεψία, η οποία εμφανίζεται αρχικά την εποχή της Τουρκοκρατίας και εξακολουθεί, στη συνέχεια, και κατά τα επαναστατικά και μετεπαναστατικά χρόνια. Βυρσοδεψία-ταμπάκια, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, επισημάναμε στη Λιγούδιστα (σημερινή Χώρα)⁸⁰ της επαρχίας Τριφυλίας, καθώς και στα Φιλιατρά⁸¹ της ίδιας επαρχίας. Επίσης, στο Νησί (σημερινή Μεσσήνη)⁸² της επαρχίας Μεσσήνης, συγκεκριμένα στις όχθες του ποταμού Παμίσου⁸³, καθώς και στη βορειοδυτική συνοικία της Καλαμάτας, τα Καλύβια, δίπλα στον ποτα-

80. Πρόκειται για τα βυρσοδεψεία των Α. Διονυσοπούλου, Κ. Κωνσταντοπούλου και Π. Παυλοπούλου. Βλ. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος...1905-1906*, ό.π., σ. 615.

81. Πρόκειται για το βυρσοδεψείο του Κ. Βυνακιώτη. Βλ. περ. *Τριφυλιακή Εστία*, τχ. 7-8, σ. 34.

82. Επισημάναμε στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, σε συμβολαιογραφικό αρχείο της εποχής, τους παρακάτω βυρσοδέψες: Θεόδωρος Μπαρμπερόπουλος (συμβόλαιο αρ. 81/2.9.1835, ειρηνοδίκη Νησίου Ηλία Γ. Βεργόπουλου), Κωνσταντίνος Οικονομόπουλος (συμβόλαιο αρ. 26/22.7.1835, ειρηνοδίκη Νησίου Ηλία Γ. Βεργόπουλου).

83. Παν. Κ. Γεωργούντζος, «Η οικονομική κατάσταση της Μεσσηνίας προ 200 ετών», περ. *Ιθώμη*, σ. 14/38-16/40.

μό Νέδοντα, και αργότερα στη δυτική παραλία της⁸⁴. Με λίγα λόγια, στις περιοχές όπου υπήρχε νερό. Τα βυρσοδεφεία αυτά λειτούργησαν, κατά κανόνα, ως οικογενειακές επιχειρήσεις, όπου τα μέλη της οικογένειας ασκούσαν το ίδιο συνήθως επάγγελμα, ακολουθώντας την πατρογονική παράδοση. Ήταν εργαστήρια, όπου ο ιδιοκτήτης ήταν συγχρόνως και ο αρχιβυρσοδέφης, ο οποίος, με τη βοήθεια ολιγάριθμων εργατών, επεξεργαζόταν διάφορα δέρματα: «πετσά κόκκινα και άσπρα, τελατίνια, βιδέλα, βακέτες άσπρες και μαύρες, τελατίνια ούζω Ρωσίας μαύρα, σαγρέδες, μελιτζανιά, συντζαπιά, λιόκια, κολόρα, τομάρια, προβιές» κ.ά.⁸⁵ Τα εργαστήρια αυτά δεν φαίνεται να εξελίχθηκαν σε βιομηχανία. Πάντως, στο τέλος του 19ου αιώνα, αλλά και σε όλη τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20ού, εξακολουθούσαν να λειτουργούν πολλές τέτοιες βυρσοδεφικές μονάδες. Συναντάμε μάλιστα στο προσωπικό τους εξειδικευμένους εργάτες από το εξωτερικό, όπως στο καλαματιανό βυρσοδεφείο του 1897, του Σωτήρη Σταυρούλια, όπου είχαν προσληφθεί «άριστοι τεχνίται εκ Μασσαλίας»⁸⁶ – δείγμα της άνθησης της εν λόγω βιοτεχνίας στην πόλη κυρίως της Καλαμάτας⁸⁷.

84. Β. Α. Παπαδόπουλος, «Η βυρσοδεφία άλλοτε στην Καλαμάτα», *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985)*, Αθήνα, 1987-1988, σ. 268-272.

85. *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, εκδ. Ιω. Πολυμενάκης, Καλαμάτα 1897, σ. 63.

86. *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, ό.π., σ. 63.

87. Στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, στο αρχείο του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Παναγιώτη Στραβοσκιιάδη, επισημάνσαμε τους παρακάτω βυρσοδέφες, τη δεκαετία του 1850: Αγοργιανίτης Αθανάσιος (4869/9.5.1853), Αγοργιανίτης Γαλάνης (4399/16.2.1853), Αγοργιανίτης Καλόγηρος (296/27.5.1850), Αγγελάκης Παναγιώτης του Δ. (1410/31.3.1851), Δημόπουλος Βασίλειος (1827/26.7.1851), Δημόπουλος Γεώργιος (1828/26.7.1851), Δημόπουλος Δημήτριος (1827/26.7.1851), Ζαμπύρος Δημήτριος (2960/28.4.1852), Κατζικέας Νικόλαος (4261/28.1.1853), Κατζικέας Μπενιζέλος (4409/ 18.2.1853), Καφαλόποδας Ιωάννης (1016/27.12.1850), Κίσικιλας Παναγιώτης του Π. (7389/10.9.1854), Κοκκινόγούλης Ιωάννης (1866/10.8.1851), Κοκκινόγούλης Πανάγος (488/13.7.1850), Κολοκούνης Γεώργιος (4229/24.1.1853), Κολοκούνης Θεόδωρος (2672/1.3.1852), Μαμαλούκας Βασίλειος (3133/11.6.1852), Μαμαλούκας Δημήτριος του Θ. (4624/26.3.1853), Μαραβάς Γεώργιος του Δ. (656/15.9.1850), Μαραβάς Δημήτριος του Ιω. (829/30.10.1850), Μαραβάς Δημήτριος του Θ. (869/11.11.1850), Μαραβάς Θεόδωρος (363/10.6.1850), Μαρχόπουλος Πούλος (7463/19.9.1854), Μαστοράκος Ηλίας (293/26.5.1850), Μπαμπάλοπουλος Ηλίας (674/20.9.1850), Μπαμπάλοπουλος Ιωάννης (674/20.9.1850), Σκοπετέας Παναγιώτης (3141/14.6.1852), Στασινόπουλος Ιωάννης (2852/5.4.1852), Στασινόπουλος Μιχαήλ (1269/4.3.1851), Τζαφουλιάς Παύλος (4356/10.2.1853), Χαϊδόπουλος Θεόδωρος του Π. (3232/10.7.1852) κ.ά.

Μεταξουργία-Μεταξοϋφαντουργία. Από τους πρώτους και πλέον δυναμικούς κλάδους του δευτερογενούς τομέα, που αναπτύχθηκε στο νομό, υπήρξε η μεταξουργία. Η παραγωγή μεταξοκλωστής από το κουκούλι, που ήταν συνηθισμένη ενασχόληση των κατοίκων ήδη στην Τουρκοκρατία, ξεκινάει ξανά σε μια πρώιμη σχετικά εποχή, το 1837. Τούτη τη φορά, όμως, σε οργανωμένη βάση: το έτος αυτό ιδρύεται το πρώτο μεταξουργείο, η πρώτη «φάμπρικα», σηματοδοτώντας την απαρχή της βιομηχανικής εμπειρίας του νομού. Πρόκειται για το πρώτο αναπηνιστήριο μετάξης του Κωνσταντίνου Δουρούτη, στο Νησί της επαρχίας Μεσσήνης⁸⁸, το οποίο, μαζί με ένα αντίστοιχο του ίδιου στη Σπάρτη, σηματοδότησαν, τις δεκαετίες του 1830 και 1840, το πέρασμα σε μια νέα εποχή για την οικονομία του ελληνικού κόσμου⁸⁹. Κι αυτό γιατί η παραγωγή μεταξοκλωστής υπήρξε ο πρώτος κλάδος που λειτούργησε στη χώρα μας με το εργοστασιακό σύστημα, δηλαδή ως συστηματική μεταποιητική δραστηριότητα, η οποία στεγάστηκε για πρώτη φορά σε συγκεντρωμένες μονάδες παραγωγής⁹⁰.

Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, όσα μεταξουργεία ιδρύθηκαν στο νομό λειτούργησαν αποκλειστικά στην Καλαμάτα, αφού η πόλη πλη-

---

Στον *Οδηγό* του Μιλτιάδη Μπούκα, του έτους 1875 (σ. 237), αναφέρονται οι εξής βυρσοδέφες στην Καλαμάτα: Νικόλαος Γιαβραμάκης, Κωνσταντίνος Καμπλέρης, Βασίλειος Μαμαλούκας, Ιωάννης Μέντ[η]ς, Νικόλαος Μέντης και Π. Νικηφόρος.

Στο αρχείο του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Νικόλαου Μαντζαβάκου επισημάνουμε αρκετούς βυρσοδέφες, τη δεκαετία του 1890: Π. Κοροβέσης (13852/1890), Αρ. Μανδηλάρης (17.290), Φώτ. Νικολόπουλος (18508/1892), Ν. Μέντης (21654/1893), Κ. Π. Κοροβέσης (21654/ 1893), Π. Κοτσίρης (24254/1893), Θ. Ι. Κορδελέακος (25759/1894), Π. Β. Κατσιέας (30192/1895), Β. Μαμαλούκας (32432/1896), Ηλ. Ι. Αγγελάκης (36139/1898), Νικ. Νικηφόρος (38417/1898), Π. Νικηφόρος (38967/1899) κ.ά.

Στον *Οδηγό* του Νικ. Γ. Ιγγλέση των ετών 1905-1906 (σ. 866) και 1910-1911 (σ. 754) καταγράφονται οι εξής βυρσοδέφες, στην Καλαμάτα: Καρμπαλιώτης και Σία, Π. Μαμαλούκας, Σωτήρης Σταυρούλιας, Χαρ. Μαυράκης, Γ. Μέντης, Π. Νικηφόρος και Θ. Κατσιέας.

88. Το μεταξουργείο του Κ. Δουρούτη, στο Νησί, εξακολουθούσε να λειτουργεί και το 1844-1845. Είχε χαμηλούς παραγωγικούς ρυθμούς, που έφθαναν τις 5 λίτρες την ημέρα, με 180 δράμια το καζάνι. Βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης στο α΄ μισό του 19ου αιώνα», στον τόμο *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, επιμ. Χριστίνα Αγριαντώνη και Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1995, σ. 34.

89. Μ. Χρ. Χατζηιωάννου, *ό.π.*, σ. 34.

90. Μιχάλης Ρηγίνος, «Η ανάπτυξη της βιομηχανίας», *Θέματα ελληνικής οικονομικής Ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, πανεπιστημιακές σημειώσεις, Αθήνα 1992, σ. 123-124.

ρούσε τις προϋποθέσεις για την άνθηση τέτοιων επιχειρήσεων: πόλη-λιμάνι, αναπτυσσόμενος αστικός οικισμός, αξιόλογο σηροτροφικό κέντρο, χρηματοπιστωτική λειτουργία, καθώς από το 1858⁹¹ είχε ιδρυθεί στην Καλαμάτα παράρτημα της Εθνικής Τράπεζας. Σ' αυτό το περιβάλλον, το 1853, ο Γάλλος Αλέξανδρος Φουρναίρ εγκατέστησε την πρώτη σημαντική επιχείρηση αναπνήσισης μεταξιού της πόλης, δυναμικότητας 40 λεκανών⁹². Το 1859, πάλι με ξένη πρωτοβουλία, ιδρύθηκε ακόμη ένα μεταξουργείο, αυτήν τη φορά από τον μεγάλο εξαγωγικό οίκο της Πάτρας Φελς και Σία: αριθμούσε 76 λεκάνες και η ετήσια παραγωγή του έφθανε τις 4.000 οκάδες μετάξι όλων των ποιοτήτων⁹³. Στη δεκαετία του 1860 προστέθηκαν τα μεταξουργεία του Δ. Μαραβά, των Θ. Μαρκόπουλου-Δ. Λυμπερόπουλου, του Λεωνίδα Ευμορφόπουλου και των αδελφών Αποστολάκη⁹⁴.

Από το 1869 και ύστερα, ένας εκσυγχρονιστικός άνεμος άρχισε να πνέει πάνω από τα μεταξουργεία της πόλης. Το έτος αυτό, στο μεταξουργείο της Εμπορικής Εταιρείας Φελς και Σία, ξεκινάει η χρήση της ατμομηχανής, πράγμα που σηματοδοτεί την είσοδο της πόλης στην πραγματική βιομηχανική της ηλικία⁹⁵. Στη δεκαετία του 1870 λειτούργησε και το μεταξουργείο των Ν. Ψάλτη-Ν. Παπαφωτεινού. Αξίζει να υπογραμμισθεί ότι την εποχή αυτή η Καλαμάτα, ευνοούμενη από την παρακμή των μεγάλων μεταξουργείων της Αθήνας (Αθανασίου Δουρούτη) και του Πειραιά (Λουκά Ράλλη)⁹⁶, εξελίχθηκε στο πρώτο μεταξοπαραγωγικό κέντρο της χώρας, εξασφαλίζοντας πάνω από το μισό της

91. Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό.π., σ. 165.

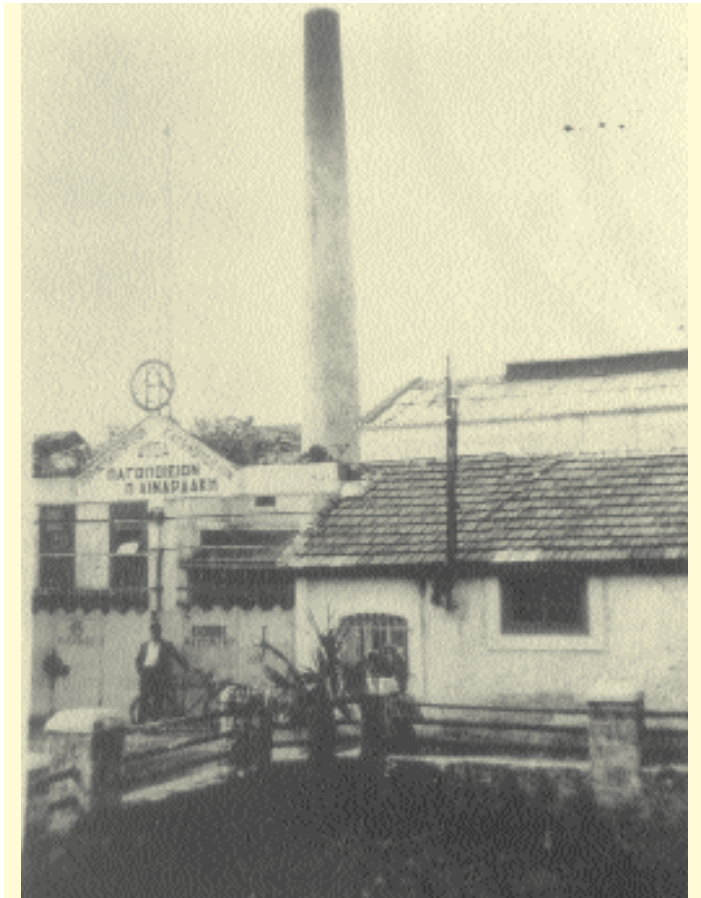
92. Ο Γάλλος Αλέξανδρος Φουρναίρ ήλθε στην Πελοπόννησο με το εκστρατευτικό σώμα του Μαιζόν (1828), γεγονός που του χάρισε τον τίτλο του φιλέλληνα. Στη δεκαετία του 1830 συμμετείχε σε έναν όμιλο Γάλλων επιχειρηματιών που ήθελαν να ιδρύσουν υαλοουργείο στον Πειραιά και το 1838 διατηρούσε εργοστάσιο σόδας στην Πύλο. Το μεταξουργείο που ίδρυσε στην Καλαμάτα το 1853 διατηρήθηκε μέχρι το θάνατο του ιδιοκτήτη του, δηλαδή μέχρι το 1876. Βλ. Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό.π., σ. 58 και Ν. Ζερβής, «Ο sir Thomas Wyse στην Καλαμάτα (1858). Το μεταξουργείο του Fournaire», εφ. *Θάρρος*, 25 Σεπτεμβρίου 1994.

93. Χρ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 59.

94. εφ. *Πελοπόννησος*, 5 Ιουνίου 1868, φ. 226. Βλ. Σταυρούλα Βερράρου, *Πόλη και βιομηχανία. Τα μεταξουργεία της Καλαμάτας, ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία* (στο Πανεπιστήμιο Κρήτης), Ρέθυμνο, Σεπτέμβριος 1995, σ. 12.

95. εφ. *Πελοπόννησος*, 25 Οκτωβρίου 1869, φ. 254.

96. Χρ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 238.

Εικ. 4: Το παγοποιεΐον Π. Λιναρδάκη (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, δωρεά Κων. και Ηλ. Λιναρδάκη).

εθνικής παραγωγής σε μετάξι⁹⁷. Υπολογίζεται ότι το 1879 η συνολική παραγωγή των πέντε μεταξουργικών επιχειρήσεων της πόλης, με σπουδαιότερη εκείνη των Φελς και Σία, έφθανε τις 11.900 οκάδες μετάξι⁹⁸.

Στη δεκαετία του 1880, παρά την ασθένεια του μεταξοσκώληκα (πεπερίνη) που έπληξε την ελληνική σηροτροφία, νέες, ατμοκίνητες εγκαταστάσεις παραγωγής μεταξιού έκαναν την εμφάνισή τους στην πόλη. Πρόκειται για την ιδιαίτερα δραστήρια επιχείρηση των αδελφών Στασι-

97. Στ. Βεργάρου, *Πόλη και βιομηχανία...*, ό.π., σ. 13-18.

98. εφ. *Αριστόδημος*, 19 Μαρτίου 1879.

νοπούλου (1882), που κατάφερε να επιβιώσει μέχρι και τον Μεσοπόλεμο, και την επιχείρηση του Ιωάννη Δανασσή (1885). Επίσης, των αδελφών Αγγελοπούλου (1885), που η παραγωγή της εντατικοποιήθηκε μετά το 1900, οπότε και έγινε ατμοκίνητη.

Το 1900, τα τέσσερα ατμοκίνητα καλαματιανά μεταξουργεία, των αδελφών Στασινοπούλου (160 εργάτριες), Μαραβά (120 εργάτριες), Αγγελοπούλου (60 κορίτσια) και Ιωάννη Δανασσή (120 εργάτριες), είχαν ετήσια παραγωγή πάνω από 15.000 οκάδες μετάξι, που αποστειλόταν στη Μασσαλία, τη Λυών και την Ιταλία, εκτός από το μετάξι του Δανασσή, που κατευθυνόταν και στη Γερμανία, την Ελβετία και την Αγγλία⁹⁹.

Τα στοιχεία αυτά μαρτυρούν, αναμφίβολα, μια αξιόλογη και ιδιαίτερα ανθηρή βιομηχανία, η οποία, στο γύρισμα του αιώνα θα δώσει τη σκυτάλη στη μεταξοϋφαντουργία, η οποία είχε μακρά παράδοση στην καλαματιανή κοινωνία, με κύριο κέντρο το μοναστήρι των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Τότε, και συγκεκριμένα το 1897, συστάθηκαν και τα πρώτα μεταξοϋφαντήρια ιδιωτών, του Δ. Μαλεύρη και του Κ. Πάτσου¹⁰⁰, τα οποία, μαζί με τους εκατοντάδες οικιακούς αργαλειούς («λάκκους»)¹⁰¹, που δέχονταν παραγγελίες «με το κομμάτι» από τις βιοτεχνίες και τους ιδιώτες, συνέβαλαν στην ανάπτυξη της εγχώριας βιομηχανίας μεταξωτών.

Επίσης, από τις πρώτες μεταποιητικές μονάδες που αναπτύχθηκαν στο νομό ήταν αυτές της αλευροβιομηχανίας, της ελαιουργίας και της σαπυνοποιίας.

Αλευροβιοχανία. Η αλευροβιομηχανία στέγαζε πολλές φορές και άλλες δραστηριότητες, όπως ελαιοτριβεία και μανεστροποιεία¹⁰². Αλευρόμυλοι λειτούργησαν σε όλες τις επαρχίες του νομού. Συγκεκριμένα:

99. *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, ό.π., σ. 37-38 και *Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, εκδ. Ιω. Πολυμενάκης, Τυπογραφείον «Ευνομίας», Καλαμάτα 1900, σ. 35.

100. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος...*, 1905-1906, σ. 867.

101. Το 1909 υπήρχαν στην Καλαμάτα 500 αργαλειοί, «οι οποίοι εργάζονταν αποκλειστικώς, διά να πορίζονται προς το ζην ισάριθμοι οικογένειαι». Βλ. Ιω. Καμπάς, «Η σηροτροφία εν Καλάμαις», περ. *Ελληνική Επιθεώρησις*, Οκτώβριος 1909, σ. 247-249.

102. Ο αλευρόμυλος των Σκλαβέα και Παρασκευόπουλων, το 1875, στην Καλαμάτα, είχε και παράρτημα ελαιοτριβείου και μανεστροποιείου. Βλ. Μιλτιάδης Μπούκας, *Οδηγός της Ελλάδος έτους 1875*, Αθήνα 1875, σ. 235.

α) Επαρχία Καλαμάτας. Το 1869 λειτουργούσε «εταιρικών κατάστημα ατμομηχανής αλευροποιείου και εκθλίψεως ελαιοκάρπου υπό των Λ. Παρασκευοπούλου και Σ. Σταυριανάκου»¹⁰³. Το 1875 λειτουργούσαν οι ατμοκίνητοι αλευρόμυλοι του Γ. Λιόντου και των Σκλαβέα-Παρασκευόπουλων¹⁰⁴. Το 1900, των αδελφών Μπαλή¹⁰⁵. Το 1905-1906 και 1910-1911, ο ηλεκτροκίνητος των Καπράλου και Μπαλή (έτος ίδρυσης 1886)¹⁰⁶, ενώ το 1905-1906 οι κινούμενοι με γκαζολίνη των Μπάρδη-Γεωργόπουλου και Φίστα-Λαφαζάνη¹⁰⁷.

β) Επαρχία Μεσσήνης. Το 1874/1875 λειτουργούσε στη Μεσσήνη ένας αλευρόμυλος με 10-15 εργάτες και ετήσια τροφοδοσία σιταριού 500-600 χιλιάδες οκάδες¹⁰⁸. Το 1905-1906 λειτουργούσαν τρεις: ένας στο Διαβολίτσι, του Α. Παπαμιχαλόπουλου, ένας στη Μεσσήνη, του Δ. Παπαχελά και ένας στον Μελιγαλά, των αδελφών Περδίκη¹⁰⁹.

γ) Επαρχία Ολυμπίας. Το 1905-1906 λειτουργούσαν δύο ατμοκίνητα εργοστάσια αλευροποιίας: ένα στη Ζαχάρω, του Κ. Γ. Φακάλου, και ένα στην Αγουλνίτσα, του Δ. Κουφόπουλου¹¹⁰. Το τελευταίο εξακολούθησε να λειτουργεί και το 1910-1911¹¹¹. Το 1910, επίσης, λειτουργούσαν στα Κρέσταινα τρεις ατμόμυλοι, των αδελφών Νασόπουλου (έτος ίδρυσης 1890), του Ι. Παναγόπουλου (έτος ίδρυσης 1895) και του Δ. Τερζόπουλου (έτος ίδρυσης 1900)¹¹².

δ) Επαρχία Πυλίας. Το 1905-1906 λειτουργούσε το ατμοκίνητο εργοστάσιο του Δ. Σαρασιώτη (έτος ίδρυσης 1902), με ετήσια παραγωγή 100.000 οκάδες άλευρα¹¹³.

ε) Επαρχία Τριφυλίας. Το 1905-1906 λειτουργούσαν δύο ατμόμυλοι, των αδελφών Μαρίνου και του Οδυσσέα Σκούντζου, στους Γαργαλιά-

103. εφ. *Πελοπόννησος*, 25 Οκτωβρίου 1869, φ. 254.

104. Μ. Μπούκας, *Οδηγός της Ελλάδος έτους 1875*, ό.π., σ. 235.

105. *Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900*, ό.π., σ. 35.

106. Το 1905-1906 η ημερήσια παραγωγή του ηλεκτροκίνητου αλευρόμυλου των Μπούρα και Καπράλου ήταν 5.200 οκάδες. Βλ. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός...1905-1906*, ό.π., σ. 577, και *Οδηγός της Ελλάδος, έτος Γ', 1910-1911*, σ. 750.

107. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός...1905-1906*, ό.π., σ. 577.

108. Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό.π., σ. 411.

109. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, ό.π., σ. 578.

110. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, ό.π., σ. 578.

111. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός...1910-1911*, ό.π., σ. 750.

112. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, ό.π., σ. 750.

113. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός...1905-1906*, ό.π., σ. 578.

νους, και ένας αλευρόμυλος, των Ανδριτσάκη και Ν. Τσακωτού, στη Λιγούδιστα¹¹⁴.

Ελαιουργία. Όσον αφορά τον κλάδο της ελαιουργίας, φαίνεται ότι στο νομό λειτούργησαν ατμοκίνητα και ηλεκτροκίνητα ελαιουργεία. Συγκεκριμένα, στην επαρχία Καλαμάτας λειτούργησαν τα ατμοκίνητα ελαιουργεία των αδελφών Στασινοπούλου (έτος ίδρυσης 1897), του Λ. Κοντέα (έτος ίδρυσης 1900) και των Λιναρδάκη-Στρούμπου (έτος ίδρυσης 1909). Επίσης, το ηλεκτροκίνητο ελαιουργείο των Ν. και Π. Αντωνακοπούλου. Στην επαρχία Ολυμπίας, τα ατμοκίνητα ελαιουργεία Ταινάρου (έτος ίδρυσης 1903), του Δ. Καίσαρη και Δ. Κουφόπουλου¹¹⁵.

Σαπουνοποιία. Τέλος, σχετικά με τον άλλο κλάδο παραγωγής, που είχε επίσης ως πρώτη ύλη το λάδι, δηλαδή τη σαπυνοποιία, ήδη σε πολύ πρώιμη εποχή, τον 18ο αιώνα, στην ελαιοπαραγωγική περιοχή της Κορώνης, παραδοσιακό λιμάνι του γαλλικού εμπορίου τότε, είχε επιχειρηθεί, χωρίς όμως επιτυχία, η ίδρυση σαπυνοποιίας¹¹⁶. Δύο περίπου αιώνες αργότερα, το 1909, στην πόλη της Καλαμάτας αυτήν τη φορά, λειτούργησε ατμοκίνητο πυρηνελαιουργείο-σαπυνοποιείο. Πρόκειται για το εργοστάσιο των Λιναρδάκη-Στρούμπου, που παρήγε και εξήγγε ετησίως 300.000 οκάδες σαπούνη και 350.000 πυρηνέλαιο¹¹⁷.

Οινοπνευματοποιία-Ποτοποιία-Οινοποιία. Άλλος σημαντικός κλάδος της βιομηχανίας, που γνώρισε μεγάλη άνθηση, ιδιαίτερα προς τα τέλη του 19ου αιώνα στην πόλη της Καλαμάτας, ήταν η οινοπνευματοποιία, ποτοποιία και οινοποιία. Από την έρευνά μας προέκυψε επιπλέον ότι και στην Κυπαρισσία, το 1905-1906, λειτουργούσε εργοστάσιο ποτοποιίας, του Α. Καλογερόπουλου¹¹⁸.

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι από την Καλαμάτα ξεκίνησε, το 1850, η ιστορία της ελληνικής ποτοποιίας, με την ίδρυση της εταιρείας του Γ. Καλλικούνη¹¹⁹. Η επιχείρηση, στην πορεία, δηλαδή την εποχή του Ν. Γ. Καλλικούνη, «εξήρθη εις το ύψος μεγάλου παγκο-

114. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, *ό.π.*, σ. 578.

115. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, *ό.π.*, σ. 577-578, 594.

116. Βασίλης Κρεμμυδάς, «Μια προσπάθεια για την ίδρυση σαπυνοποιίας στην Κορώνη στο ΙΗ' αιώνα», *Μεσσηνιακά 1968*, Αριστομένης, Αθήνα 1968, σ. 137-141.

117. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός...1905-1906*, *ό.π.*, σ. 578.

118. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, *ό.π.*, σ. 578.

119. Δημήτρης Χαροντάκης, «Οι καλαματιανοί ποτοποιοί», εφ. *Το Βήμα*, 10 Οκτωβρίου 1999.

Εικ. 5: Διαφήμιση της ποτοποιίας Ν. Γ. Καλλικούνη (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Εικ. 6: Διαφήμιση της βιομηχανίας χαλβάδων και ζαχαρωδών Ιωάν. Γ. Καλούλη (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, δωρεά οικογ. Καλούλη).

σμίου ιδρύματος»¹²⁰, γνωστού ανά το πανελλήνιο, την Ευρώπη και την Αμερική, με ετήσια παρασκευή και εξαγωγή, το 1900, 300.000 οκάδες ποτά, ηδύποτα και οίνους¹²¹. Το 1864 ιδρύθηκε το εργοστάσιο οινοπνευματοποιίας του Διονυσίου Σταματελάκη¹²², που έμελλε να διαδραματίσει επίσης σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου, ενώ το 1884 προστέθηκε το ατμοκίνητο εργοστάσιο των αδελφών Καλούλη¹²³. Το 1900, τα τρία ατμοκίνητα εργοστάσια παραγωγής οινοπνεύματος (των αδελφών Καλούλη, του Ιωάννη Δ. Σταματελάκη και των Τριαντάφυλλου-Αγγελόπουλου) παρήγαν ετησίως 200.000 οκάδες οινοπνεύματος¹²⁴. Την ίδια περίοδο λειτουργούσαν και τα εργοστάσια του Αθανάσιου Φοίφα (πυροκίνητο), του Διονυσίου Στεφανούρη (έτος ίδρυσης 1892), του Παναγιώτη Παχύ, του Γ. Ι. Παπαβασιλόπουλου, του Ψαλτήρα, του Ευσταθίου Δ. Γεντέκου (έτος ίδρυσης 1890), της Εταιρείας Ζάννου και Ρως, που το 1904 μετονομάστηκε σε Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων¹²⁵ κ.ά. Το 1908 παρήχθησαν, σε όλη τη Μεσσηνία, 8.000.000 οκάδες οίνου¹²⁶.

Η σημειούμενη αυτή ανάπτυξη των κλάδων της οινοποιίας και της οινοπνευματοποιίας, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, πρέπει να συσχετισθεί με τη σταφιδική κρίση. Η κρίση έπληξε εκείνη την περίοδο το νομό, όπως και τον ευρύτερο ελληνικό χώρο, οδηγώντας

120. Στρ. Κτεναβέας, *Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908*, ό.π., σ. 222-223.

121. *Οδηγός Κουσουλίνου 1900*, σ. 75-76.

122. *Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900*, ό.π., σ. 33.

123. Το εργοστάσιο των αδελφών Καλούλη παρήγε ρακί, μαστίχα, κονιάκ, ρούμι, λικέρ κ.ά. Έκανε εξαγωγές και στο εξωτερικό (Αμερική, Ρουμανία, Οθωμανική Αυτοκρατορία κ.α.). Είχε βραβευθεί σε πολλές εκθέσεις (Νεαπόλεως, Μασσαλίας, Μπορντό, Λιέγης κ.ά.). Διέθετε το εξαιρετικό προνόμιο να είναι προμηθευτής της Βασιλικής Αυλής. Βλ. Στρ. Κτεναβέας, *Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908*, ό.π., σ. 198-200.

124. *Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900*, ό.π., σ. 33.

125. Η Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων διέθετε τμήμα οινοποιίας, οινοπνευματοποιίας και μαζοποίησης της σταφίδας. Η ετήσια παραγωγή του ήταν 90.000 οκάδες οινοπνεύματος και 12.000 οκάδες οίνων. Απασχολούσε γύρω στους 160 εργάτες. Η συμβολή του στην προώθηση των τοπικών οικονομικών συμφερόντων ήταν μεγάλη. Αρκεί να αναφερθεί ότι το 1908 στο Λιμενικό Ταμείο έφερε περί τις 120.000 δρχ. ως λιμενικούς φόρους, και στο Δημοτικό γύρω στις 30.000 δρχ. ως δημοτικούς φόρους εισαγωγής. Βλ. Διονύσιος Βογόπουλος, *Μεσσηνιακόν Ημερολόγιον*, έτος Α', Αθήναι 1951, έκδ. της εφημερίδας *Ηχώ της Μεσσηνίας*. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός...1905-1906*, σ. 577, 590. Στρ. Κτεναβέας, *Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908*, ό.π., σ. 185-187.

126. Στρ. Κτεναβέας, ό.π., σ. 191.

Εικ. 7: Διαφήμιση της ποτοποιίας Αθανασίου Φοίφα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, δωρεά Αθαν. Φοίφα).

τελικά στη μαζική μεταποίηση του μαύρου καρπού, σε μια προσπάθεια συγκυριακής αντιμετώπισης του προβλήματος.

Άλλες μονάδες. Στον κατάλογο των μεσσηνιακών βιοτεχνικών και βιομηχανικών μονάδων πρέπει να προστεθεί και το εργοστάσιο ηλεκτροφωτισμού της «Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρείας, συστήματος Θόμψον-Χούστον», καθώς και το ατμοκίνητο εργοστάσιο κινήσεως Ηλεκτρικών Τροχιοδρόμων, που ιδρύθηκαν στην Καλαμάτα στις αρχές του 20ού αιώνα¹²⁷.

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί και το ατμοκίνητο εργοστάσιο κεραμοποιίας του Δ. Κλάππα (έτος ίδρυσης 1899), που λειτούργησε στην επαρχία Πυλίας, με τελειότατα αγγλικά μηχανήματα¹²⁸ και ετήσια παραγωγή 600.000 κεράμους, 1.000.000 τούβλα και 5.000 σωλήνες¹²⁹.

127. Στρ. Κτεναβέας, *ό.π.*, σ. 174-177.

128. εφ. *Ευνομία*, 8 Αυγούστου 1899, φ. 196, σ. 2.

129. Νικ. Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός...1905-1906*, *ό.π.*, σ. 578.

Εικ. 8: Διαφήμιση της ποτοποιίας Δ. Κ. Στεφανούρη (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, δωρεά οικογ. Αντωνίου Στεφανούρη).

Αναφέραμε, ως τώρα, τους πιο σημαντικούς κλάδους του δευτερογενούς τομέα, οι οποίοι βλέπουμε ότι αναπτύχθηκαν, σχεδόν αποκλειστικά, στην πόλη της Καλαμάτας. Στον υπόλοιπο νομό, όπως προκύπτει από Ημερολόγια και Οδηγούς της εποχής, λειτούργησαν πολλές βιοτεχνικές εγκαταστάσεις (βαρελοποιεία, καθεκλοποιεία, καροποιεία, κιβωτοποιεία, πιλοποιεία, σαγματοποιεία, σανδαλοποιεία, στατηροποιεία, σχινοποιεία, εργοστάσια ασπρόρουχων, φανελοποιείας και καλτσοποιείας, κοπής καπνού, λιθογραφίας, καθαρισμού σταφίδας, εκθλίψεως ελαίου, ελαιοτριβεία κ.ά.), ήσσονος όμως οικονομικής σημασίας, γι' αυτό και δεν αναφερόμαστε σ' αυτές αναλυτικά. Εκείνο που πρέπει να συγκρατήσουμε είναι ότι, απ' όλο το νομό, μόνον η Καλαμάτα, πόλη-λιμάνι, με αστική-εμπορική και βιοτεχνική παράδοση, μπό-

ρεσε να υποδεχθεί καλύτερα το βιομηχανικό φαινόμενο¹³⁰, εξελισσόμενη σε ένα από τα πέντε πρώτα βιομηχανικά κέντρα της χώρας, όπως φαίνεται στον Πίνακα 7.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1874-1900

ΠΟΛΗ	1874/75	1882/83	1890/91	1899/1900
Πειραιάς	30	43-45	52	76
Ερμούπολη	14	18-19	23	28
Πάτρα	13	14-16	20-24	30
Αθήνα	8	8-9	12-13	19
Καλαμάτα	6	4-5	6-7	14

Πηγή: Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, ό.π., σ. 407, 413, 414.

iii. Τριτογενής τομέας (εμπόριο, συγκοινωνία)

ΕΜΠΟΡΙΟ

Ο πλούτος της μεσσηνιακής παραγωγής, γεωργικής, κτηνοτροφικής και βιοτεχνικής, αποτέλεσε την καταλληλότερη βάση για την ανάπτυξη μιας ζωηρής εμπορικής κίνησης. Ενδεικτική αυτής της κίνησης ήταν η διοργάνωση «παζαριών»¹³¹, μία φορά την εβδομάδα, και εμποροπανηγύρεων ή ζωποπανηγύρεων, μία φορά το χρόνο, στις πόλεις και κωμοπόλεις του νομού. Το φαινόμενο ήταν συνηθισμένο σε ολόκληρη τη χώρα, η οποία «ζούσε στην εποχή της εμποροπανήγυρης ολόκληρο το 19ο αιώνα ακόμη (ίσως ως το 1940)»¹³². Η αγορά παρέμενε «εμβρυακή και κατακερματισμένη»¹³³, ενώ «οι ανταλλακτικές σχέσεις περιορίζονταν

130. Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό.π., σ. 118-119.

131. Το παζάρι της Καλαμάτας, για παράδειγμα, το 1897, γινόταν κάθε Σάββατο. Σε αυτό προσέρχονταν πωλητές και αγοραστές από διάφορα μέρη, κυρίως από τις επαρχίες Καλαμάτας, Μεσσηνίας, Οιτύλου και μέρος της επαρχίας της Μεγαλόπολης. Κατά τους μετριοπαθέστερους υπολογισμούς, το «κυκλοφορούν χρήμα εν τη αγορά κατά Σάββατον υπερτερεί των 50.000 δραχμών». Βλ. *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, ό.π., σ. 49-50.

132. Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό.π., σ. 131.

133. Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 71.

ανάμεσα στα διασκορπισμένα χωριά και στην κοντινότερη “χώρα”¹³⁴.

Οι μεγαλύτερες ετήσιες πανηγύρεις του νομού διεξάγονταν στην Καλαμάτα¹³⁵, τη Μεσσήνη¹³⁶, τον Μελιγαλά¹³⁷, την Κυπαρισσία¹³⁸, τη Λιγούδιστα¹³⁹ και την Πύλο¹⁴⁰, όπου ο τζίρος μπορεί να έφθανε και το 1.000.000 δραχμές¹⁴¹. Εκεί προσέρχονταν, κάθε χρόνο, για αρκετές ημέρες, πωλητές και αγοραστής, όχι μόνον από το νομό, αλλά και από άλλα μέρη της Πελοποννήσου, της Στερεάς Ελλάδος και της Επτανήσου. Ήταν κάτι σαν το «Πάσχα, το Μπαϊράμ, το carnavale, το Christmas, το bazaar [...]. Εορτή και εμπόριον, γλέντι και εργασία, ασωτία και κερδοσκοπία, κυριακάτικα και χαμαλίκι» – έτσι την περιγράφει ανάγλυφα ο Κωστής Παλαμάς, το 1882, στο άρθρο του «Η πανήγυρις της Κυπαρισσίας»¹⁴², στο περιοδικό *Μη Χάνεσαι*.

Εξαγωγικό εμπόριο. Εκτός όμως από τις αγορές του εσωτερικού,

134. Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990, σ. 205.

135. Στην Καλαμάτα, το 1875, γινόταν ζωοπανήγυρη στις 30 Ιουνίου (Μ. Μπούκας, *Οδηγός της Ελλάδος...1875*, ό.π., σ. 136). Το 1900 εμπορική πανήγυρη γινόταν στις 29 Ιουνίου, στην εορτή των Αγίων Αποστόλων, και διαρκούσε πέντε μέρες (*Ημερολόγιο Καλαμών έτους 1900*, ό.π., σ. 42).

136. Στη Μεσσήνη, το 1875, γινόταν εμποροπανήγυρη και ζωοπανήγυρη, στις 22 Αυγούστου, που διαρκούσε τρεις ημέρες (Μ. Μπούκας, *Οδηγός...1875*, ό.π., σ. 136). Το 1900 η διάρκειά της ήταν οκταήμερη και προσέρχονταν σ' αυτήν κατά χιλιάδες οι προσκυνητές και οι αγοραστής από όλες τις περιοχές της Μεσσηνίας. Εξακολούθησε να γίνεταί στις 22 Αυγούστου (*Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900*, ό.π., σ. 42).

137. Στον Μελιγαλά η ζωοπανήγυρη, το 1875, διαρκούσε επτά ημέρες και γινόταν στις 20 Ιουλίου (Μ. Μπούκας, *Οδηγός της Ελλάδος...1875*, ό.π., σ. 136). Το 1900 η εμπορική πανήγυρη διαρκούσε οκτώ ημέρες (*Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900*, ό.π., σ. 42).

138. Στην Κυπαρισσία, το 1860, η εμποροπανήγυρη γινόταν τον Σεπτέμβριο και διαρκούσε οκτώ ημέρες. Το 1897 και το 1900 ήταν δωδεκαήμερη. Ήταν η μεγαλύτερη από όλες τις πανηγύρεις του νομού. Σ' αυτήν προσέρχονταν πωλητές και αγοραστής από όλα τα μέρη της Πελοποννήσου, της Στερεάς Ελλάδος και της Επτανήσου. Βλ. Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία...*, ό.π., σ. 133· *Ημερολόγιον Ενωμίας 1897*, ό.π., σ. 51· *Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900...*, ό.π., σ. 42.

139. εφ. *Φαράι*, 18 Αυγούστου 1897, φ. 106, σ. 3.

140. Στην Πύλο, το 1897, η εμποροπανήγυρη γινόταν στις 29 Αυγούστου, διαρκούσε έξι μέρες και σ' αυτήν προσέρχονταν κάτοικοι από όλη την επαρχία Πυλίας και μέρος της Μεσσηνίας. Βλ. *Ημερολόγιον Ενωμίας του έτους 1897*, ό.π., σ. 51.

141. *Ημερολόγιον Ενωμίας του έτους 1897*, ό.π., σ. 51.

142. Βλ. εφ. *Μεσσηνιακός Λόγος*, 14 Σεπτεμβρίου 2000, φ. 549, σ. 3, 6/21 Σεπτεμβρίου 2000, φ. 550, σ. 3, 6/28 Σεπτεμβρίου 2000, φ. 551, σ. 6.

Εικ. 9: Το εβδομαδιαίο παζάρι στο Νησί (Μεσσήνη) (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, Αρχείο Μ. Φερέτου).

υπήρχαν υπολογίσιμες συναλλαγές και με το εξωτερικό. Το εξαγωγικό εμπόριο, το οποίο ήδη από τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα είχε παρουσιάσει μια κάποια κινητικότητα¹⁴³, διεξαγόταν από τα λιμάνια του νομού¹⁴⁴, που βρίσκονταν ακόμα στη φυσική τους κατάσταση, όπως άλλωστε και τα περισσότερα στη χώρα: ένα αραξοβόλι, ένας όρμος ή κολπίσκος, μικρά λιμάνια όπου το άραγμα στα ανοιχτά και η μεταφόρτωση αποτελούσαν τον κανόνα¹⁴⁵. Οι «σκάλες» αυτές

143. Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν...*, ό.π., σ. 263-272.

144. Κατάλογος διαταγμάτων με τα οποία θεσπίστηκαν πρόσθετοι φόροι για λιμενικά έργα:

<i>Ημερομηνία διατάγματος</i>	<i>Λιμάνι</i>
30 Μαΐου 1859	Κορώνη
29 Μαΐου 1862	Κυπαρισσία
2 Ιουνίου 1867	Κυπαρισσία
29 Μαΐου 1868	Καλαμάτα
2 Ιουλίου 1868	Μεθώνη
13 Φεβρουαρίου 1879	Πύλος

145. Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια...*, ό.π., σ. 203.

συγκέντρωναν την παραγωγή της ενδοχώρας και οργάνωναν την αποστολή τους, είτε απευθείας στο εξωτερικό είτε στην Πάτρα διαμέσου θαλάσσης, αφού το οδικό δίκτυο την εποχή εκείνη ήταν σε πολύ κακή κατάσταση και ανεπαρκές.

Τα παραδοσιακά αγροτικά προϊόντα της Μεσσηνίας (μετάξι, κουκούλια, σταφίδα, λάδι, ελιές, σύκα, σιτάρι κ.ά.) εξάγονταν, μέχρι να γίνουν τα έργα στο λιμάνι της Καλαμάτας¹⁴⁶, από το φυσικό λιμάνι του Αλμυρού, που απείχε 7 χλμ. από τη μεσσηνιακή πρωτεύουσα. Το λιμάνι της Καλαμάτας, αφότου ολοκληρώθηκε η κατασκευή του, γύρω στα 1900¹⁴⁷, γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση, εξελισσόμενο στο πιο πολυσύχναστο λιμάνι της Νοτίου Πελοποννήσου, επισκιάζοντας έκτοτε και το γειτονικό της «Μπούκας»¹⁴⁸, το ποτάμιο λιμάνι του Νησιού (σημερινής Μεσσήνης) της επαρχίας Μεσσήνης. Διαμέσου του λιμανιού της Καλαμάτας διακινούνταν το εμπόριο όλης σχεδόν της Μεσσηνίας, καθώς και ζωνών των νομών Λακωνίας, Αρκαδίας και Ηλείας. Ήταν το κατεξοχήν λιμάνι του νομού, απ' όπου γίνονταν οι εξαγωγές απευθείας στο εξωτερικό¹⁴⁹.

Στην επαρχία Τριφυλίας, το επίσημο λιμάνι της Κυπαρισσίας¹⁵⁰ δεν κατάφερε να εξελιχθεί σε αξιόλογο διαμετακομιστικό κέντρο, λόγω της ακαταλληλότητας του όρμου του. Έτσι, οι εξαγωγές των προϊόντων της επαρχίας γίνονταν κυρίως από τον όρμο Αγρίλη¹⁵¹ και την Αγία Κυ-

146. Ανέστης Κ. Κωνσταντινίδης, «Το λιμάνι της Καλαμάτας», ένθετο *Επτά Ημέρες* της εφ. *Καθημερινή*, 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 22-23.

147. Ο θεμέλιος λίθος του λιμανιού τέθηκε το 1882, σε σχέδια του Γάλλου μηχανικού λιμένων Ν. Πασκάλ.

148. Το λιμάνι της Μπούκας δεν ήταν θαλάσσιο. Ήταν ποτάμιο, όπως και τα λιμάνια της Αμβέρσας, του Ρότερνταμ και του Αμβούργου. Βρισκόταν στις εκβολές του ποταμού Παμίσου. «Εις την Μπούκαν τα πλοία ανέπλεον τον Πάμισον, του οποίου ο κύριος βραχιών ήτο πλωτός από των εκβολών μέχρι της σημερινής πόλεως και εκεί εχρησιμοποιούν τας αποβάθρας και εύρισκον ασφαλές αγκυροβόλιον εις την προστατευτικήν στενότητα του ποταμίου ύδατος». Βλ. Παν. Κ. Γεωργούντζος, «Η οικονομική κατάσταση της Μεσσηνίας προ 200 ετών», *ό.π.*, σ. 14/38 κ.ε.

149. Μ. Συναρέλλη, *ό.π.*, σ. 137.

150. Τα έργα στο λιμάνι της Κυπαρισσίας άρχισαν το 1865, οπότε ξεκίνησε η κατασκευή μιας πέτρινης προβλήτας, μήκους 50 μέτρων. Μια δεύτερη προβλήτα κατασκευάστηκε λίγο αργότερα, για να προστατευθούν καλύτερα από τους ανέμους του πελάγους τα πλοία, που αγκυροβόλουν σε όλο και μεγαλύτερους αριθμούς. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1880 έγιναν μερικά συμπληρωματικά έργα, όμως τα πλοία μεγάλου βυθίσματος δύσκολα μπορούσαν να πλευρίσουν, επειδή η θάλασσα ήταν πολύ ρηχή. Βλ. Μ. Συναρέλλη, *ό.π.*, σ. 195-196.

151. Το 1875 έγινε δημοπρασία για τη βελτίωση των ήδη υπαρχουσών αποβαθρών

Εικ. 10: Εργοστάσιο οينوπνευματοποιίας «Ζαν και Ρως», οδός Αριστομένων, στην Καλαμάτα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

ριακή¹⁵², επίπειια της πόλης των Φιλιατρών, καθώς και από τη Μαραθούπολη, επίπειιο των Γαργαλιάνων. Στην επαρχία Πυλίας η εμπορική κίνηση διεξαγόταν από τα φυσικά λιμάνια του Νεοκάστρου¹⁵³, της Μεθώνης και της Κορώνης¹⁵⁴. Στις περιφέρειες αυτές, δηλαδή στην Πυλία

του Αγρίλη και της Αγίας Κυριακής, κόστους 38.000 δραχμών, όπως αναφέρεται στο περ. *Φιλιατρά*, έτος 16, τόμ. ΣΤ', τχ. 62, Απρίλιος-Ιούνιος 1972.

152. Από το 1837 το Δημοτικό Συμβούλιο Εράνης, επί δημαρχίας του Ζαχαρία Πασχαλίγκου, είχε ψηφίσει ένα φόρο «πανοδεκάτη» για την κατασκευή λιμανιού. Η δημοπρασία έγινε στην Αθήνα, και το έργο κατακυρώθηκε στο όνομα του Διον. Κεφαλλονίτη. Οι εργασίες άρχισαν, αλλά γρήγορα σταμάτησαν. Συνεχίστηκαν αργότερα, και ιδίως στη δεκαετία του 1870. Βλ. περ. *Φιλιατρά*, έτος 1, τχ. 2, Μάρτιος 1957, σ. 4-7.

153. «Ο δε λιμήν ος λέγεται λιμήν του Ναβαρίνου είναι ευρυχωρότατος και ασφαλέστατος σκεπόμενος προς δυσμάς υπό της νήσου Σφακτηρίας». Βλ. Ιάκωβος Ρ. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, Αθήνα 1853, σ. 553.

154. Το 1875 στη Μεθώνη και στην Κορώνη γίνονταν διάφορα λιμενικά έργα «είτε προς κατασκευήν λιμένος, προκυμαίας, κρηπιδώματος κ.λ.π., είτε προς εύρυνσιν και

και την Τριφυλία, την Ολυμπία καθώς και την Οιχαλοανδανία, λόγω της αδυναμίας οδικής επικοινωνίας με την Καλαμάτα, το εμπόριο πραγματοποιούνταν σχεδόν αποκλειστικά με τις αγορές της Πάτρας και του Πειραιά¹⁵⁵.

Ιδού, αμέσως παρακάτω, ένα δείγμα της εμπορικής κίνησης της εποχής, με στοιχεία, κατ' ανάγκην, αποσπασματικά, που δείχνουν όμως, ως τάξη μεγέθους, τον όγκο των εξαγωγών των διαφόρων προϊόντων από τα μεσσηνιακά λιμάνια: Την πρώτη θέση στα εξαγωγίμα προϊόντα φαίνεται ότι κατείχε η σταφίδα, η οποία ήταν χαμηλής ποιότητας και εξαγόταν συνήθως νωρίς, «πριμαρόλια»¹⁵⁶, για να προλάβουν οι έμποροι τις υψηλές τιμές που διαμορφώνονταν στην αρχή της εξαγωγικής περιόδου. Ο κύριος όγκος της διοχετευόταν στις αγορές της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Γερμανίας, της Αυστρίας, της Ρωσίας και της Αμερικής, δίνοντας ζωή στις πόλεις-λιμάνια του νομού. Εντελώς ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι από το λιμάνι της Αγίας Κυριακής της επαρχίας Τριφυλίας, το 1870, εξήχθησαν 10.000.000 λίτρες σταφίδα¹⁵⁷. Από την Μπούκα του Νησιού της επαρχίας Μεσσήνης εξήχθησαν, το 1875, 2.371.284 λίτρες σταφίδα¹⁵⁸ και 3.119.500 το 1886¹⁵⁹. Από το υποτελωνείο της Κορώνης, το 1886, μέχρι τον Οκτώβριο, οι εξαγωγές έφθασαν τις 5.885.740 λίτρες, ενώ από το Μάραθο των Γαργαλιάνων τις 9.542.393 λίτρες¹⁶⁰. Από το λιμάνι της Πύλου, το 1891, μέχρι το τέλος Σεπτεμβρίου, εξήχθησαν 8.343.056 λίτρες σταφιδόκαρπου, με προορισμό τη Μασσαλία (2.517.696 λίτρες), την Αμερική (335.824 λίτρες) και την Πάτρα (5.489.536 λίτρες)¹⁶¹. Από το λιμάνι της Καλαμάτας, το 1862, εξήχθησαν κάτι παραπάνω από 10.000.000 ενετικές λίτρες σταφίδα. Το 1879, περίπου 30.000.000 λίτρες, από τις οποίες οι 20.000.000

βάθυσιν πορθμού, ίδρυσιν φάρου κ.λ.π.». Βλ. Μ. Μπούκας, *Οδηγός της Ελλάδος...1875*, ό.π., σ. 29.

155. Ηλίας Α. Κούτσης, «Εμπόριον-Βιομηχανία», περ. *Μεσσηνιακόν έτος 1938*, έκδ. του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, Καλαμάτα 1938, σ. 317.

156. «Πριμαρόλι» ονομαζόταν το πλοίο που φόρτωνε τον πρώτο καρπό της σεζόν, για κάποιο από τα πέντε-έξι μεγαλύτερα λιμάνια προορισμού. Έτσι υπήρχε, λ.χ., το πριμαρόλι του Λίβερπουλ, το πριμαρόλι του Λονδίνου κ.ά.

157. περ. *Φιλιατρά*, έτος 1, τχ. 2, Μάρτιος 1957, σ. 4-7.

158. Γ. Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 407.

159. εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 20 Μαρτίου 1968, φ. 201, σ. 3.

160. εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 20 Μαρτίου 1968, φ. 201, σ. 3.

161. εφ. *Μεσσηνιακή*, 13 Οκτωβρίου 1891, φ. 1, σ. 3.

Εικ. 11: Διαφήμιση του σαπυνοποιείου Π. Ν. Λιναρδάκη, στην Καλαμάτα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, δωρεά Κων. και Ηλ. Λιναρδάκη).

εξήχθησαν απευθείας στο εξωτερικό, με ξένα πλοία, ενώ οι 10.000.000 στάλθηκαν διά θαλάσσης στην Πάτρα για εξαγωγή¹⁶². Το 1896, στο ίδιο λιμάνι, από την 1η Ιανουαρίου μέχρι το τέλος Νοεμβρίου, οι εξαγωγές

162. Μ. Συναρέλλη, *ό.π.*, σ. 135.

σταφίδας ανήλθαν στις 38.632.892 ενετικές λίτρες¹⁶³. Αριθμοί, όλοι οι παραπάνω, που μαρτυρούν, αναμφίβολα, χρυσές εποχές.

Στα σημαντικότερα εξαγωγικά μεσσηνιακά προϊόντα συγκαταλέγονταν επίσης τα σύκα, με προορισμό κυρίως την Αυστροουγγαρία, τη Ρωσία και τη Γερμανία. Το 1835 ναυλώθηκαν κατευθείαν από την Μπούκα για «Τριέστιον» 80.000 «τζαπέλες» (τσαμπιά) σύκα, αξίας «φιορίνια της Αυγούστης πέντε και τρία τέταρτα η κάθε χιλιάδα»¹⁶⁴. Το 1886, μέχρι τον Οκτώβριο, στο ίδιο λιμάνι της Μεσσήνης, οι εξαγωγές σύκων έφθασαν τους 31.685 στατήρες¹⁶⁵. Από το λιμάνι της Καλαμάτας, το 1878, εξήχθησαν 128.423 στατήρες σύκων, το 1884, 210.159 στατήρες¹⁶⁶ και το 1899, 159.520 στατήρες¹⁶⁷.

Από τα υπόλοιπα εμπορεύσιμα και εξαγωγικά προϊόντα του νομού αναφέρουμε το λάδι (εξαγωγές, 1896: 253.960 οκάδες¹⁶⁸, 1899: 435.597 οκάδες, από το λιμάνι της Καλαμάτας¹⁶⁹), τα βελανίδια (εξαγωγές, 1889: 182.216 οκάδες, 1896: 277.352 οκάδες, από το λιμάνι της Καλαμάτας¹⁷⁰), το μετάξι (εξαγωγή 11.000 οκάδων μετάξης, το 1896, από το λιμάνι της Καλαμάτας), τα αρνοδέρματα (εξαγωγές, 1896: 24.421 οκάδες¹⁷¹, 1899: 14.500 οκάδες¹⁷², από το λιμάνι της Καλαμάτας), τους οίνους (λ.χ. αναφέρονται εξαγωγές οίνων, το 1909, από το εργοστάσιο της Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων: προς Αγγλία 5.120.000 κιλά, Γαλλία 3.840.000 κιλά, Γερμανία 1.010.100 κιλά, Αυστρία 818.100 κιλά, Αμερική 6.800 κιλά)¹⁷³. Κάποια άλλα είδη, όπως ελιές καλαματιανές, βούτυρο, κουκούλια εξάγονταν σε μικρότερες ποσότητες.

163. Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897, ό.π., σ. 28.

164. Συμβόλαιο αρ. 75/31.8.1835 του ειρηνοδίκη Νησίου Ηλία Γ. Βεργόπουλου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

165. εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 20 Μαρτίου 1968, φ. 201, σ. 3. Ο στατήρας είναι μονάδα βάρους ίση προς 44 οκάδες (1 οκά = 1.283 γραμμάρια). Βλ. το σχετικό λήμμα στο *Λεξικόν Σταματάκου*, ό.π.

166. Anesti C. Constantinidi, *Recherches sur le port de Calamata*, D.E.A., Παρίσι 1985, σ. 49.

167. Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900, ό.π., σ. 30.

168. Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897, ό.π., σ. 28.

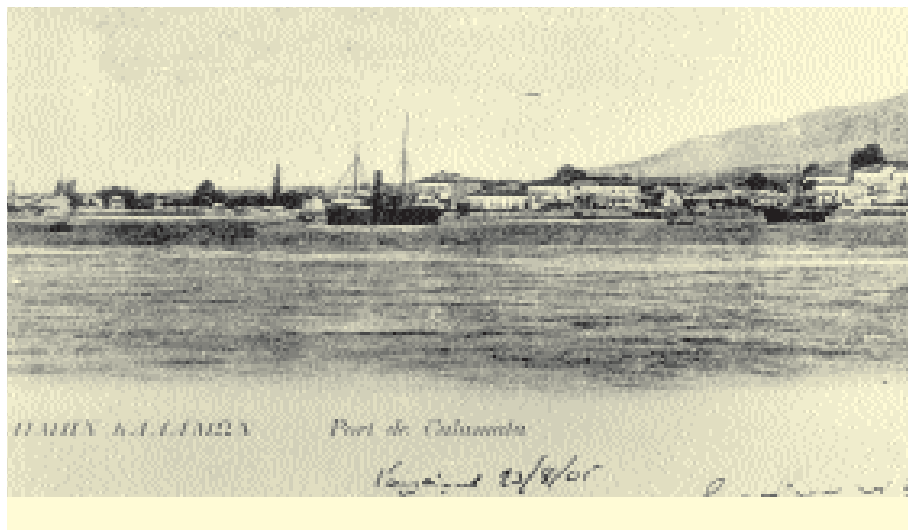
169. Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900, ό.π., σ. 30.

170. Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897, ό.π., σ. 29.

171. Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897, ό.π., σ. 29.

172. Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900, ό.π., σ. 30.

173. Εκθεση Φ. Ν. Καραγιάννη, υποπροξένου νομαρχιών Λακωνίας και Μεσσηνίας, σ. 13-15.

Εικ. 12: Άποψη του λιμανιού της Καλαμάτας στις αρχές του 20ού αιώνα.
(ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Εισαγωγικό εμπόριο. Τέλος, παράλληλα με το εξαγωγικό, διεξαγόταν και ένα αξιόλογο εισαγωγικό εμπόριο, κυρίως σε υφάσματα, αποικιακά, άλευρα και άλλα είδη. Με τους πιο μετριοπαθείς υπολογισμούς, το 1897, η αξία τους ανερχόταν σε 12.000.000 περίπου δραχμές¹⁷⁴. Για παράδειγμα, αναφέρουμε ότι τα καΐκια της Καλαμάτας, επιστρέφοντας από την Πάτρα, όπου είχαν παραδώσει τη σταφίδα, έφεραν μαζί τους εμπορεύματα τα οποία είχαν εισαχθεί εκεί από το εξωτερικό (υφάσματα, καπέλα, γάντια, σίδηρο κ.ά.). Το ίδιο ίσχυε και για τα ξένα πλοία που προσέγγιζαν στο λιμάνι της Καλαμάτας για να φορτώσουν σταφίδα: ξεφόρτωναν εμπορεύματα που προέρχονταν από την Αγγλία, τη Γαλλία και την Ιταλία (ζάχαρη, καφέ, μπακαλιάρο, παστά ψάρια, ξυλεία, δέρματα κλπ.)¹⁷⁵.

Στην εμπορική διακίνηση των μεσσηνιακών προϊόντων που αναφέραμε αναμείχθηκε μια πλειάδα εμπόρων, οι οποίοι, στην πλειοψηφία τους,

174. Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897, ό.π., σ. 29.

175. Μ. Συναρέλλη, Δρόμοι και λιμάνια..., ό.π., σ. 137.

δεν ξεπέρασαν το χαρακτήρα του μεταπράτη. Βέβαια, υπήρξαν και κάποιιοι που ασχολήθηκαν σοβαρά με χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες, ξεπερνώντας μάλιστα το απλό στάδιο του δανεισμού και φτάνοντας στο σημείο να ιδρύσουν και τραπεζικά γραφεία. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα είναι οι αδελφοί Εφέσιοι¹⁷⁶ και, κατεξοχήν, η οικογένεια Κωστοπούλου. Οι Κωστοπουλαίοι, έχοντας ξεκινήσει από την τοπική αντιπροσώπευση τραπεζικών οίκων¹⁷⁷, πέρασαν στη δημιουργία, το 1910, της «Τράπεζας Ι. Φ. Κωστόπουλου και Σία», της μετέπειτα «Τράπεζας Καλαμών»¹⁷⁸. Κάποιοι άλλοι, επίσης, δεν δίστασαν να προβούν σε επενδύσεις στον δευτερογενή τομέα, όπως οι Ψάλτης, Στρούμπος, οι αδελφοί Στασινόπουλοι κ.ά. Γενικά, επρόκειτο για ανθρώπους με αξιόλογη οικονομική επιφάνεια. Διατηρούσαν μεγάλη έγγαιο ιδιοκτησία και διέθεταν πολιτική δύναμη, όπως για παράδειγμα η οικογένεια Κουτσομητοπούλου. Γι' αυτό και διαδραμάτισαν, σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, πρωταγωνιστικό ρόλο στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή του τόπου. Το 1853 ιδρύθηκε και το πρώτο Εμπορικό Επιμελητήριο¹⁷⁹ του νομού, στην Καλαμάτα, ενώ δεν άργησαν να συσταθούν και εμπορικοί σύλλογοι (για παράδειγμα, οι εμπορικοί σύλλογοι της Καλαμάτας «Βελτίωσις», το 1876 και «Ερμής», το 1891¹⁸⁰, καθώς και ο Εμπορικός Σύλλογος της Μεσσηνίας¹⁸¹), οι οποίοι επέδειξαν έντονη δραστηριότητα και για ζητήματα ευρύτερου ενδιαφέροντος, πέρα από τα καθαρά επαγγελματικά¹⁸².

176. Μ. Χρ. Χατζηγιάννου, «Καλαματιανοί έμποροι», ένθετο *Επτά Ημέρες* της εφ. *Καθημερινή*, 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 24.

177. Μ. Χρ. Χατζηγιάννου, *ό.π.*, σ. 24.

178. Η τράπεζα αυτή, στη συνέχεια, εξελίχθηκε στην Τράπεζα Ελληνικής Εμπορικής Πίστωσης, το 1924, στην Αθήνα. Συνέχισε την πορεία της ως Τράπεζα Πίστωσης και, στις μέρες μας, ως Alpha Bank. Βλ. *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921*, τόμ. Α', Αθήνα 1921, και *Το ελληνικό χαρτονόμισμα από το 1828 έως σήμερα*, Τράπεζα Πίστωσης, Αθήνα 1979.

179. Μ. Φερέτος, «Καλαμάτας Εμπορικό Επιμελητήριο», *Μεσσηνιακά 1968*, Αριστομένης, Αθήνα 1968, σ. 278.

180. Νικόλαος Μοσχούτης, «Ο Εμπορικός Σύλλογος, η ανάπτυξις και η δράσις του», στο Στρ. Κτεναβέας, *Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908*, *ό.π.*, σ. 156-159.

181. *ΦΕΚ*, φ. 23 Β, 1901, σ. 76. Η πληροφορία αντλείται από τη Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

182. Το 1879-1880, ο Εμπορικός Σύλλογος «Η Βελτίωσις» αγωνίστηκε και για την κατασκευή του λιμανιού στην Καλαμάτα, που δεν είχε ακόμη πραγματοποιηθεί, την κατασκευή του δρόμου Καλαμάτας-Τρίπολης, την ανακατασκευή του δρόμου Καλαμάτας

Εικ. 13: Φωτογραφία μελών του Εμπορικού Συλλόγου Καλαμάτας «Ερμής» (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, Αρχείο Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου).

Ενδεικτικά αναφέρουμε μερικά ονοματεπώνυμα σημαντικών εμπόρων-εξαγωγέων όπως οι: Βίκτωρ Τζαν, Αριστείδης Πανταζόπουλος, αφοί Λεονταρίτη, αφοί Γουλοπούλου, Π. Ψάλτης, Παπαφωτεινός, Π. Στρούμπος, Σταμπολτζής κ.ά. Επίσης, μερικών μεγάλων εμπόρων-εισαγωγέων, όπως οι: αφοί Σκλαβέα, Παναγιώτης Αλούπης, αφοί Πόταρη, Καμαρινός, Μπενιάδης, Μανδραπήλιας, Παναγιώτης Στρατηγόπουλος, Γεώργιος Καμπέας, Παναγιώτης Κατσαούνης, Στρούμπος και Μελετόπουλος, Βογόπουλος-Βενετσάνοπουλος, Ιωάννης Καλλιάνης, Γαρίδης κ.ά.¹⁸³.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, η κοινωνικοεπαγγελματική αυτή κατηγορία των εμπόρων συνετέλεσε «ώστε να εισρεύσει τόσο χρήμα εις

προς Αλμυρό, την επανασύσταση του Εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου Καλαμάτας, τη διευθέτηση της κοίτης του ποταμού Δαφνώνος κ.ά. Βλ. εφ. Στοά, 14 Δεκεμβρίου 1878, φ. 1971, σ. 3Α και Μ. Φερέτος «Η ίδρυση του Εμπορικού Συλλόγου της Καλαμάτας», εφ. Θάρος, 24 Απριλίου 1994, φ. 28509, σ. 12.

183. Ορέστης Χρυσοσπάθης, *Ιστορία της παλαιάς Καλαμάτας*, Νικ. Ηλιόπουλος, Καλαμάτα 1936, σ. 37-39.

Εικ. 14: Οι αδελφοί Γεώργιος και Ευστάθιος Καρέλιας ιδρύουν το 1888 την καπνεμπορική τους επιχείρηση. Κατά τη διάρκεια του 20ού αι., και μέχρι σήμερα, εξελίχθηκε σε ένα από τα κορυφαία βιομηχανικά συγκροτήματα της χώρας. Στην εικόνα, τρία χαρακτηριστικά πακέτα τσιγάρων της καπνοβιομηχανίας, της πρώτης περιόδου της λειτουργίας της (ΕΛΙΑ).

Μεσσηνίαν και γενικώς εις Πελοπόννησον [ιδίως διά του εμπορίου της σταφίδας], ώστε οι Μεσσήνιοι να το περιφρονούν, φθάνοντες μάλιστα να χρησιμοποιούν αυτό ως γέμισμα των όπλων των»¹⁸⁴ – μαρτυρία που δείχνει, μέσα από την υπερβολή της, τη δυναμική του μεσσηνιακού εμπορίου.

ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

Το εμπόριο και οι επικοινωνίες στο νομό διεξάγονταν, ολόκληρο τον 19ο αιώνα, με ανύπαρκτη ή στοιχειώδη υποδομή, όπως και σε ολόκληρη τη χώρα άλλωστε, εμπεριέχοντας το στοιχείο της επικινδυνότητας (ληστείες στην ξηρά, πειρατείες στη θάλασσα). Στην Ελλάδα, ο «δρόμος», το οδικό δίκτυο, δεν είχε «στέρεα παράδοση, δεν είχε παρελθόν· ανακαλύφθηκε μετά τη σύσταση του εθνικού κράτους»¹⁸⁵. Το πρόγραμμα οδοποιίας του νεοσύστατου κράτους περιελάμβανε την κατασκευή δρόμων που συνέδεαν κάποιο λιμάνι με την ενδοχώρα του, αποσκοπώντας στη σύνδεση των ηπειρωτικών περιοχών με τα εμπορικά κέντρα-λιμάνια, τα οποία, με τη σειρά τους, επικοινωνούσαν μεταξύ τους ακτοπλοϊκά¹⁸⁶.

Η πρώτη αμαξιτή οδός στο νομό κατασκευάστηκε το 1828 από το στρατό του Μαιζόν. Ήταν η οδός που συνέδεε την Πύλο με τη Μεθώνη. Το 1857, στο σχεδιασμό του δικτύου των «εθνικών οδών» συγκαταλέγονταν και αρκετά τμήματα που αφορούσαν τη Μεσσηνία. Πρόκειται για τις «εθνικές οδούς» Τρίπολης-Καλαμάτας (μέσω Μεγαλόπολης), Καλαμάτας-Αλμυρού, Καλαμάτας-Νησίου και Νησίου-Μεθώνης (μέσω Πύλου)¹⁸⁷. Το 1861 δεν είχαν ακόμη κατασκευαστεί οι δρόμοι αυτοί, ούτε ο δρόμος Καλαμάτας-Παραλίας (κατασκευάστηκε το 1875)¹⁸⁸ ούτε ο δρόμος Καλαμάτας-Νησίου (10 χλμ., κατασκευάστηκε γύρω στα 1870¹⁸⁹), με δυσάρεστες ασφαλώς επιπτώσεις στην επικοινωνία και τις μεταφορές.¹⁹⁰ Αρκεί να αναφέρουμε, για παράδειγμα, ότι μια απόσταση 7 χλμ., όπως ήταν η διαδρομή Καλαμάτας-Αλμυρού, απαιτούσε δύο περίπου ώρες.

184. Ορ. Χρυσοσπάθης, *ό.π.*, σ. 39.

185. Μ. Συναρέλλη, *ό.π.*, σ. 52.

186. Μ. Συναρέλλη, *ό.π.*, σ. 110.

187. Μ. Συναρέλλη, *ό.π.*, σ. 57.

188. εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 22 Ιανουαρίου 1977, φ. 315, σ. 2.

189. Μ. Συναρέλλη, *ό.π.*, σ. 217.

190. εφ. *Πελοπόννησος*, 15 Ιουνίου 1861, φ. 48.

Το οδικό δίκτυο της Μεσσηνίας άρχισε να βελτιώνεται μετά το 1870, αφενός λόγω της κρατικής ωρίμανσης στην υπόθεση της οδοποιίας, αφετέρου λόγω του προσωπικού ενδιαφέροντος του Μεσσήνιου πρωθυπουργού Αλέξανδρου Κουμουνδούρου¹⁹¹. Έτσι, το 1874 σκυροστρώθηκαν οι επαρχιακοί δρόμοι Κυπαρισσίας-Μελιγαλά-Σκάλας, Πύλου-Νησίου μέσω Χιλίων Χωριών, Χώρας (Λιγούδιστας) προς Μεθώνη μέσω Πύλου, Φιλιατρών-Χώρας μέσω Γαργαλιάνων και Μαραθούπολης, Νησίου-Κουτήφαρι μέσω Αριστομένους (Μουσταφάμπασα), Κορώνης-Νησίου μέσω Πεταλιδίου, Καλαμάτας-Αλμυρού και Εύας (Ναζηρίου) Σκάλας μέσω Βαλύρας¹⁹². Το 1883 χαρακτηρίστηκαν «εθνικές οδοί» και άρχισαν να κατασκευάζονται οι αυτοκινητόδρομοι Ανδρίτσαινας-Μεγαλόπολης, Ανδρίτσαινας-Πύργου και Πύργου-Κυπαρισσίας¹⁹³.

Η συγκοινωνία με τους γειτονικούς νομούς Λακωνίας και Αρκαδίας γινόταν, το 1897, με αμαξιτή οδό· συγκεκριμένα, από την Καλαμάτα μέχρι το δήμο Αβίας και από την Άνω Μεσσηνία μέχρι την Τρίπολη. Η συγκοινωνία με τη Σπάρτη γινόταν «διά βατής οδού»¹⁹⁴.

Το 1907, η κατάσταση της οδοποιίας στο νομό είχε ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΔΟΠΟΙΑΣ ΣΤΟ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, 1907

ΝΟΜΟΣ	ΕΚΤΑΣΗ	ΧΑΜ. ΟΔΩΝ				ΔΑΠΑΝΕΣ ΟΔΟΠΟΙΑΣ 1894-1907			
		Εθν. Επαρχ.		Δημοτ. Σύν.		Εθν.	Επαρχ.	Δημοτ.	Σύν.
Τριφυλίας	1.310	121	54	23	498	662.466	106.673	32.875	802.014
Μεσσηνίας	1.810	90	44	11	145	287.266	56.651	150.641	494.558

Σημ. Το 1907 ο ν. Μεσσηνίας χωριζόταν σε δύο νομούς: ν. Τριφυλίας (90.523 κάτ.) και ν. Μεσσηνίας (127.991 κάτ.).

Πηγή: Παράρτημα VI της *Εφημερίδος της Βουλής*, Έκτακτος Σύνοδος της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου, Αθήνα 1907.

191. Κατά τη μαρτυρία του Γάλλου προξένου της Πάτρας «απέκτησαν δρόμους οι επαρχίες της χώρας που εκπροσωπούνταν από τους επιφανέστερους πολιτικούς άνδρες του τόπου. Έτσι, η Ακαρνανία απέκτησε δρόμους χάρη στον Τρικούπη και τον Δελγιώργη και η Μεσσηνία χάρη στον Κουμουνδούρο». Βλ. Μ. Συναρέλλη, *ό.π.*, σ. 111.

192. εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 10 Απριλίου 1976, φ. 305, σ. 3.

193. Β.Δ. της 3ης Αυγούστου 1883, «Περί προσδιορισμού των κατά προτίμησιν κατασκευαστέων εν τω κράτει εθνικών οδών».

194. *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, *ό.π.*, σ. 31.

Πρόκειται, αναμφισβήτητα, για έργα μεγάλης σημασίας, αν αναλογισθεί κανείς την οικονομία χρόνου και την ποιοτική αναβάθμιση των συνθηκών επικοινωνίας που άρχισε να εξασφαλίζεται.

Η εγκατάσταση του σιδηροδρομικού δικτύου στο νομό Μεσσηνίας ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 1890. Τότε άρχισε η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Πύργου-Κυπαρισσίας, η οποία ολοκληρώθηκε το 1902¹⁹⁵. Τον Φεβρουάριο του 1892 δόθηκαν στην κυκλοφορία οι γραμμές Καλαμάτας-Διαβολιτσίου (38 χλμ.) και Ασπροχώματος-Μεσσήνης¹⁹⁶. Το 1897 η Καλαμάτα συνδεόταν με Μελιγαλά και Μεσσήνη¹⁹⁷. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους δόθηκε στη διάθεση του κοινού η γραμμή «Τριπόλεως-Κούρταγα [...] και ούτω δεν υπολείπεται ή η κατασκευή του μικρού τμήματος Κούρταγα-Διαβολιτσίου, όπως επέλθη η εντελής επικοινωνία Αθηνών-Καλαμών διά την οποίαν τοσαύτα διέρρευσαν έτη και τοσούτοι κατεβλήθησαν πόνοι υπό της Διευθύνσεως των Σιδηροδρόμων»¹⁹⁸, όπως διαβάζουμε σε τοπική εφημερίδα. Το 1901 εγκαινιάστηκε ο Σιδηροδρομικός Σταθμός της Καλαμάτας, και η πόλη συνδεόταν πλέον απευθείας με την Αθήνα¹⁹⁹.

Το ελλιπές οδικό δίκτυο και η καθυστερημένη χρονικά (γύρω στα 1890) εγκατάσταση του σιδηροδρομικού δικτύου, σε συνδυασμό με την αυξημένη εμπορική κίνηση του νομού, κυρίως λόγω της εμπορίας της σταφίδας, είχαν ως άμεσο επακόλουθο να ενισχυθεί ο ρόλος της ακτοπλοΐας στις μεταφορές. Ουσιαστικά, ολόκληρο τον 19ο αιώνα, η θάλασσα παρέμενε η κύρια οδός της επικοινωνίας και των μεταφορών στο νομό. Πιο συγκεκριμένα, η μεταφορά του κύριου όγκου των προϊόντων, από τους τόπους παραγωγής προς τα εξαγωγικά λιμάνια, γινόταν ακτοπλοϊκώς, και μόνον ένα περιορισμένο μέρος της συγκομιδής μεταφερόταν με υποζύγια (γαϊδούρια ή μουλάρια). Η κατάσταση αυτή ευνόησε την ίδρυση πολλών ακτοπλοϊκών εταιρειών και πρακτορείων ασφαλιστικών εταιρειών στο νομό, που ανέπτυξαν ιδιαίτερη δραστηριότητα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1875 λειτουργούσαν τρία τέ-

195. περ. *Τριφυλιακή Εστία*, τχ. 52, σ. 339.

196. Δημήτρης Σωφρονάς, «Η Καλαμάτα και το τραμ», ένθετο *Ιστορικά* της εφ. *Ελευθεροτυπία*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα. Ο αστικός μετασχηματισμός», 6 Σεπτεμβρίου 2001, σ. 20-23.

197. *Ημερολόγιον Ενομίας του έτους 1897*, ό.π., σ. 30-31.

198. εφ. *Φαραί*, 10 Αυγούστου 1897, φ. 105, σ. 2.

199. Δ. Σωφρονάς, ό.π., σ. 20-23.

τοια πρακτορεία στην Καλαμάτα²⁰⁰ και ένα στην Πύλο²⁰¹. Το 1897 είχαν πολλαπλασιασθεί. Πιο συγκεκριμένα, η εμπορική συγκοινωνία της Καλαμάτας διαμέσου της θαλάσσης γινόταν με τα ελληνικά ατμόπλοια των εταιρειών «Νέας Ατμοπλοΐας», «Πανελληνίου», «Γουδή», «Τζων», «Διακάκη και Σία». Σημειώνουμε ότι οι εταιρείες «Γουδή», «Τζων» και «Νέα Ατμοπλοΐα» είχαν, το 1899, πρακτορεία και στα Φιλιατρά και στην Κυπαρισσία²⁰². Η συγκοινωνία με το εξωτερικό γινόταν με ατμόπλοια γαλλικά («Μεσεζερή»), αυστρουγγρικά («Λόυδ»), ιταλικά («Ρουπατίνο»), καθώς και ελληνικά (της «Πανελληνίου»)²⁰³. Παράλληλα, πλείστα ατμόπλοια με διάφορες σημαίες, κυρίως την αγγλική, μετέφεραν τα μεσσηνιακά προϊόντα στο εξωτερικό, ενώ δεν έλειπαν και κάποια μικροβαποράκια της τοπικής (καλαματιανής) ακτοπλοΐας, όπως η «Λουκία» και ο «Νικόλαος», που έκαναν, καθημερινά, εναλλάξ τη γραμμή Μάνη-Πυλία, το 1910²⁰⁴. Με λίγα λόγια, οι θαλάσσιοι δρόμοι ήταν, ουσιαστικά, αυτοί που κάλυπταν τις επικοινωνιακές και μεταφορικές ανάγκες του νομού, κατά την εξεταζόμενη εποχή.

β) Κοινωνική και πνευματική κίνηση

Η οικονομική κατάσταση του νομού Μεσσηνίας, που περιγράψαμε παραπάνω, ήταν φυσικό να προσδιορίσει, παράλληλα με τη δημογραφική ανάπτυξη, την κοινωνική του διαστρωμάτωση, αλλά και την πολιτιστική του πρόοδο. Θα επιχειρήσουμε, στη συνέχεια, να αναδείξουμε αυτές τις παραμέτρους αρχίζοντας από την εξέταση της πληθυσμιακής εξέλιξης του νομού, κατά επαρχία.

200. Πρόκειται για τα πρακτορεία: α) της Ασφαλιστικής Εταιρείας η «Άγκυρα», με πράκτορα τον Π. Στρατηγόπουλο, β) της Ασφαλιστικής Εταιρείας «Αρχάγγελος», με πράκτορα τον Φ. Στρούμπο και γ) της «Ελληνικής Ατμοπλοΐας», με πράκτορα τον Αριστείδη Πανταζόπουλο. Βλ. Μ. Μπούκας, *Οδηγός...1875*, ό.π., σ. 227.

201. Πρόκειται για το πρακτορείο της «Ελληνικής Ατμοπλοΐας», με πράκτορα τον Ν. Τσικλητήρα. Βλ. Μ. Μπούκας, *Οδηγός...1875*, ό.π., σ. 313.

202. περ. *Τριφυλιακή Εστία*, τχ. 7-8, σ. 34, 102.

203. *Ημερολόγιον Ευνομίας έτους 1897*, ό.π., σ. 30-31.

204. Διονύσιος Βογόπουλος, «Ξεδίπλωμα αναμνήσεων Ντουάνα», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, τόμ. Α' 1956, σ. 128.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9: ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, 1839-1907

Έτος	Επ. Καλαμάτας	Επ. Μεσσήνης	Επ. Τριφυλίας	Επ. Πυλίας	Επ. Ολυμπίας	Σύνολο	Αύξηση %
1839	14.493	17.165	18.004	12.219	17.723	79.604	
1850	18.743	21.490	21.266	14.795	21.663	99.957	25,57 %
1861	22.751	26.213	25.984	18.706	23.527	117.181	17,23 %
1870	25.029	29.529	29.041	20.946	25.872	130.417	11,29 %
1879	29.733	35.631	35.445	25.505	29.446	155.760	19,43 %
1889	34.226	41.059	44.261	30.707	32.979	183.232	17,64 %
1896	39.872	44.280	50.386	35.175	36.085	205.798	12,31 %
1907	40.911	48.954	51.004	38.126	39.519	218.514	6,18 %

Πηγή: Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, ό.π.

Οι διακυμάνσεις του πληθυσμού, όπως καταγράφονται στον Πίνακα 9, αναδεικνύουν τις περιόδους οικονομικής ακμής ή ύφεσης του νομού, που συνοδεύονταν από ανάλογες πληθυσμιακές εισροές ή εκροές (εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση). Είναι εμφανές ότι ο νομός γνώρισε σημαντική πληθυσμιακή αύξηση μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, ιδιαίτερα γύρω στα 1880, ενώ η μεγαλύτερη ύφεση σημειώνεται την πρώτη δεκαετία του 20ού.

Όσον αφορά την κοινωνική διαστρωμάτωση της Μεσσηνίας, παρατηρούμε ότι αυτή είναι αντίστοιχη με το μέγεθος και το είδος του παραγωγικού πλούτου του νομού. Ο Πίνακας 10 απεικονίζει ανάγλυφα τις κοινωνικές μεταλλαγές που έλαβαν χώρα κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα

Είναι προφανές ότι η πλειονότητα του ενεργού ανδρικού πληθυσμού του νομού ήταν αγρότες, σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε. Εξίσου εμφανής όμως είναι, όπως σε ολόκληρη την Ελλάδα την ίδια εποχή, η σταθερή άνοδος των αστικών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, ιδιαίτερα εκείνων που ασχολούνταν με τον δευτερογενή ή τον τριτογενή τομέα, δηλαδή με τη βιοτεχνία ή το εμπόριο αντίστοιχα. Η μείωση του ποσοστού των ατόμων που ασχολούνταν με τις οικιακές εργασίες δεν μας ξενίζει, καθώς φαίνεται ότι ένα μέρος το απορρόφησαν οι τομείς της βιοτεχνίας και των μεταφορών, ενώ κάποιοι άλλοι αναζήτησαν καλύτερη διέξοδο μέσω της μετανάστευσης στα μεγάλα

αστικά κέντρα της εποχής. Επίσης, η πτωτική τάση του ποσοστού των δημοσίων υπαλλήλων, που παρατηρείται στις επαρχίες Καλαμάτας και Μεσσήνης, φαίνεται ότι ακολουθεί την πανελλήνια μείωση του ρυθμού αύξησης των δημοσίων υπαλλήλων, που σημειώθηκε μετά το 1880 (κυρίως επί Τρικούπη)²⁰⁵.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10: ΑΝΔΡΙΚΟΣ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΕΠΑΡΧΙΑ 1879 ΚΑΙ 1907

ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1879

Επαρχίες	Αγροτ. Τομέας	Βιοτεχν.	Εμπόρ. και Μεταφ.	Ελεύθερα Επαγγέλμ.	Δημόσιοι & Δημοτ. Υπάλλ.	Ένοπλες Δυνάμεις	Κληρικοί	Οικιακές Εργασίες
Καλαμάτ.	65,49	8,96	12,6	1,76	2,97	— ²⁰⁶	1,95	6,57
Μεσσήνης	85,91	2,04	5,80	0,83	1,15	— ²⁰⁷	1,20	3,02
Τριφυλίας	91,8	1,93	2,45	1,13	0,87	—	0,57	1,24
Πυλίας	90,14	1,77	4,85	0,66	0,85	—	0,35	1,24
Ολυμπίας	91,22	3,64	1,95	0,44	0,71	— ²⁰⁸	0,67	1,33

ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1907

Επαρχίες	Αγροτ. Τομέας	Βιοτεχν.	Εμπόρ. και Μεταφ.	Ελεύθερα Επαγγέλμ.	Δημόσιοι. & Δημοτ. Υπάλλ.	Ένοπλες Δυνάμεις	Κληρικοί	Οικιακές Εργασίες
Καλαμάτ.	52,25	19,01	16,36	2,51	2,51	5,39	1,06	1,46
Μεσσήνης	80,54	6,83	7,59	1,66	0,77	0,45	1,00	1,16
Τριφυλίας	76,72	11,16	6,92	1,73	1,10	1,05	0,69	0,62
Πυλίας	79,45	8,50	7,41	1,55	1,14	0,89	0,75	0,30
Ολυμπίας	81,81	10,27	4,10	1,59	0,87	0,41	0,57	0,84

Πηγή: Πίνακας 22.

205. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 64-65.

206. Στην απογραφή του 1879 αναφέρονται μόνον οι «εν αργία» στρατιωτικοί, που στην επαρχία Καλαμάτας ήταν 17.

207. Στην απογραφή του 1879 αναγράφονται μόνον οι «εν αργία» στρατιωτικοί, που στην επαρχία Μεσσήνης ήταν 6.

208. Στην επαρχία Ολυμπίας οι «εν αργία στρατιωτικοί» ήταν 3 το 1879, όπως προκύπτει από την απογραφή του 1879.

Εικ. 15: Οικογένεια της Κυπαρισσίας, αρχές του 20ού αιώνα (Φωτογραφικές μνήμες της Κυπαρισσίας, Μορφωτικός Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κυπαρισσίας, Κυπαρισσία 2002).

Αυτές οι κοινωνικές ανακατατάξεις, δηλαδή η άνοδος του αστικού κόσμου, επέφεραν αλλαγές στις κοινωνικές συμπεριφορές και παράλληλα ενίσχυσαν την πολιτιστική πρόοδο του νομού. Η οικονομική ευμάρεια του ανερχόμενου αστικού στοιχείου άρχισε να γίνεται εμφανής με την ανοικοδόμηση νεοκλασικιστικών (1880-1920) ή εκλεκτικιστικών (1900-1920) κτιρίων, με επιδράσεις από τη δυτική αρχιτεκτονική (Αναγέννηση, μπαρόκ και τις αναβιώσεις τους)²⁰⁹. Αναφέρουμε, λ.χ., τις πολυτελείς κατοικίες του Π. Ψάλτη (σημερινό Δημαρχείο), του Γ. Κουτσομητόπουλου (σημερινή Τράπεζα της Ελλάδος), του Π. Κατσαούνη, των Εφesiών, του Βογόπουλου κ.ά., που αναγέρθηκαν στην πόλη της Καλαμάτας και στην πα-

209. Γιώργος Κυριακόπουλος - Ντονατέλλα Κυριακοπούλου, «Κτίρια και αρχιτεκτονικές επιρροές», ένθετο *Ιστορικά* της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα. Ο αστικός μετασχηματισμός», 6 Σεπτεμβρίου 2001, σ. 43.

Εικ. 16: Άποψη της Καλαμάτας, στις αρχές του 20ού αι. Διακρίνεται το τραμ. Αξιοσημείωτη είναι η παράλληλη εμφάνιση παραδοσιακής και ευρωπαϊκής ενδυμασίας (ΓΑΚ/Αρχείο Ν. Μεσσηνίας).

ραλία της. Εξίσου χαρακτηριστικός είναι και ο «αστικός αέρας» που ανάδιναν τα Φιλιατρά την ίδια εποχή, όπως διαπιστώνουμε διαβάζοντας την καλαματιανή εφημερίδα *Μεσσηνιακή* του έτους 1892: «[...] Πέριξ της Πλατείας [...] πλούσιαι οικοδομαί, κατασκευασμένοι επί σχεδίου αρχιτεκτονικού με μαρμαρίνους εξόδους και ρυθμόν χαρίεντα. Βλέπων τις ταύτας νομίζει ότι ευρίσκεται εν Αθήναις [...]. Εν τω μέσω της Πλατείας δεξαμενή μαρμαρόκτιστος, εν η κομψός ορειχάλκινος πίδαξ όμοιος του οποίου δεν υπάρχει εν Αθήναις. Εκομίσθη εκ Παρισίων κατευθείαν [...]».

Παράλληλα, η υιοθέτηση δυτικότροπων συνηθειών στη συμπεριφορά, τη διασκέδαση και το ντύσιμο συμπλήρωναν την καινούργια όψη που έτειναν να αποκτήσουν οι τοπικές κοινωνίες. Από τα πιο αγαπημένα είδη ψυχαγωγίας ήταν το θέατρο, χωρίς φυσικά να μπορεί να γίνει λόγος για θεατρική υποδομή. Επρόκειτο για ερασιτεχνικές παραστάσεις ή για ιταλοελληνικούς μελοδραματικούς θιάσους που περιόδευαν στις επαρχιακές πόλεις. Φυσικά, τη μεγαλύτερη θεατρική κίνηση στο νομό παρουσίαζε η μεσσηνιακή πρωτεύουσα. Μερικά στιγμιότυπά της μας τα περιγράφει σε άρθρο του ο δικηγόρος και ποιητής Παναγιώτης Σάλμας: «Από την του 1885-1893 περίοδον, μεγάλη παρετηρήθη εν Καλάμαις επίδοσις εις την διδασκαλίαν και παράστασιν θεατρικών έργων, και αποκλειστικώς πατριωτικών τοιούτων, μεταξύ των οποίων το κυριώτερον και πολλάκις παρασταθέν ήτο η “Παραμονή της Ελληνικής Επανάστασεως” του σοφού καθηγητού και διπλωμάτου Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή [...], η “Μαρία Δοξαπατρή” του Βερναρδάκη, η “Άλωση του Αρκαδίου”, ο “Αθανάσιος Διάκος” και τελευταίον εκ των ερασιτεχνών παιχθέντων δραμάτων, ενθυμούμαι τον “Μέγαν Γαλεότον” του Ισπανού συγγραφέως Ιωσήφ Ετσεγκράη [...].»²¹⁰. Οι θεατρικές παραστάσεις δίνονταν, αρχικά, στην ισόγειο αίθουσα Βογοπούλου, επί της οδού Αριστομένους, εκεί όπου αργότερα στεγάστηκαν διαδοχικά το Καπνοκοπήριο, το Ταχυδρομείο και το Τηλεγραφείο²¹¹. Μετά το 1885,

210. Βλ. Παναγιώτης Γ. Σάλμας, «Πνευματική και ψυχαγωγική ζωή της Καλαμάτας», *Μεσσηνιακόν έτος 1938*, έκδ. του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, Καλαμάτα 1938, σ. 98-100 και Χαρίκλεια Σκια-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο. Η περίπτωση της Καλαμάτας*, διδακτορική διατριβή, Καλαμάτα 1998, σ. 155-160.

211. Η αίθουσα Βογοπούλου είχε μετασκευασθεί σε θέατρο με σκηνή και σειρά θεωρείων «εξ ων τα πλείστα, αν μη όλα, ήταν αμπονέ, διά να είναι εξησφαλισμένη η λειτουργία του θεάτρου [...]». Βλ. Παν. Γ. Σάλμας, *ό.π.*, σ. 99.

Εικ. 17: Οικογένεια της Κυπαρισσίας, με παραδοσιακές φορεσιές, δεκαετία του 1890 (Φωτογραφικές μνήμες της Κυπαρισσίας, Μορφωτικός Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κυπαρισσίας, Κυπαρισσία 2002).

οι παραστάσεις δίνονταν στην οικία Παναγιώτη Κατσαούνη, επί της οδού Αριστομένους, εκεί όπου σήμερα είναι η Εθνική Τράπεζα²¹². Επίσης, στο καφενείο Πιτσιλή, που βρισκόταν στη σημερινή πλατεία της

212. Για τη θεατρική κίνηση στην Καλαμάτα το 1899 ο καλαματιανός Π. Τσιμπιδάρος γράφει: «Χαρακτηριστικόν της οικονομικής ακμής των Καλαμών είνε ότι οι διάφοροι θεατρικοί θίασοι των Αθηνών ήρχοντο και επερνούσαν όλον τον χειμώνα με ικανοποιητικές εισπράξεις. Ενθυμούμαι ότι εις τα 1899 ο μεγάλος θίασος Παντοπούλου-Μέγγουλα έδωκε μακρά σειράν παραστάσεων εις το ακίνητον Κατσαούνη, όπου μετά ταύτα η Τράπεζα Αθηνών. Μετά δεκαετίαν επέρασαν ολόκληρον χειμώνα εις τας Καλάμας ο θίασος Βεάκη-Γονίδη και ο θίασος Παπαϊωάννου». Βλ. Π. Τσιμπιδάρος, «Η παλιά Καλαμάτα», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, 1956, σ. 444-450.

23ης Μαρτίου²¹³. Τέλος, στο θερινό θέατρο «Κήπος της Εδέμ», όπου παίχτηκαν με επιτυχία τα πρώτα ελληνικά κωμειδύλλια, όπως *Η τύχη της Μαρούλας* των Κορομηλά και Κόκκου, *Ο αγαπητικός της βοσκοπούλας* του Κορομηλά, η *Γκόλφω* του Σπ. Περεσιάδη κ.ά., καθώς και *Η στρίγγλα που έγινε αρνάκι του Σαίξπηρ*, *Το σπίτι της κούκλας* του Ίψεν κ.ά. Οι δύο τελευταίες παραστάσεις ανέβηκαν από το θίασο Βεντούρα (1908), στον οποίο συμμετείχαν, νεαροί ηθοποιοί τότε, ο Αιμίλιος Βεάκης και η σύζυγός του Μαρία²¹⁴.

Προς τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα άρχισαν να σημειώνονται κι άλλες αλλαγές, ιδιαίτερα στις προτιμήσεις των αστών όσον αφορά τη μουσική, το χορό και το ντύσιμο. Για παράδειγμα, στην Καλαμάτα, μετά τη δεκαετία του 1870, άρχισε να ακούγεται η ευρωπαϊκή μουσική και να καθιερώνεται το κλειδοκύμβαλο (πιάνο) στα μεγαλοαστικά σπίτια της πόλης (Βράχμαν, Αλβανάκη κ.ά.). Αργότερα, το 1894, έκαναν την εμφάνισή τους και τα πρώτα χοροδιδασκαλεία, όπου διδάσκονταν ευρωπαϊκοί χοροί, όπως «πόλκα, πόλκα μαζούρκα, σοτίς, σοτίς μπόστον, βαλς γερμανικόν, βαλς γαλλικόν, καρδίλλιες και τετράχορον»²¹⁵. Την ίδια εποχή ήταν πλέον εμφανής η επικράτηση της ευρωπαϊκής ενδυμασίας και η υποχώρηση της παραδοσιακής φορεσιάς, της φουστανέλας²¹⁶.

Ταυτόχρονα, στα αστικά κέντρα του νομού οι δημοτικές αρχές άρχισαν να εκδηλώνουν και να υλοποιούν πρωτοβουλίες εκσυγχρονισμού, κάτι που για τις αγροτικές περιοχές αποτελούσε ακόμη πολύ μακρινή πραγματικότητα. Πρέπει να τονίσουμε ότι μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα όλες οι πόλεις του νομού²¹⁷, ακόμη και η μεσσηνιακή πρω-

213. Μ. Φερέτος, «Η κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική κίνηση το 1894 στην Καλαμάτα», ό.π., σ. 13.

214. Εφ. *Θάρρος*, 23 Μαΐου 1908, φ. 2788, σ. 2 και 19 Ιουλίου 1908, φ. 2834, σ. 1.

215. Μ. Φερέτος, ό.π. σ. 13.

216. Το 1897, στην πόλη της Καλαμάτας αναφέρονται ως «ράπτει ευρωπαϊκών ενδυμάτων» ή «φραγκοράπτες» οι: Αντ. Μηνιουράκος, Θεοδ. Μιχαλόπουλος, Αλέξ. Μαριόλης, Ιω. Αβραμάκος, Δημ. Μιχαλακέας, Δημ. Βεντήρης, Θωμάς Παπαδόπουλος, Κ. Κατσάνης. Ως «ράπτει ελληνικών ενδυμάτων» ή «ελληνοράπτες» μόνον τρεις, οι Αναστ. Κουρτάκης, Απόστ. Σάλμας και Πιέρρος Πολυμενάκος. Βλ. *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, ό.π., σ. 46.

217. Γύρω στα 1870, «η Μεσσήνη εξακολουθεί να είναι ένα μεγάλο για την εποχή και εύπορο πόλισμα, αλλά ακάθαρτη, με μικρά σπίτια και πολλές χαμοκέλες (πλίθινα χαμηλά σπιτάκια) [...]. Φωτισμός δημοτικός δεν υπήρχε. Τα σπίτια όλα εφωτίζοντο με μικρά λυχναράκια με λίγο λαδάκι, που το έσταζαν με το "ροϊ" [...]». Βλ. Θεόδωρος Μ. Τσερπές, *Ιστορία της πόλεως Μεσσήνης*, β' έκδ., Μεσσήνη 1998, σ. 73.

τεύουσα²¹⁸, παρουσιάζαν την τυπική εικόνα τουρκόπολης: πυκνή δόμηση, στενά σοκάκια, απουσία ανοιχτών χώρων, μικρά και χαμηλά σπίτια, έλλειψη αποχετευτικού και οδικού δικτύου, υδροδότηση από φρέατα, φωτισμός με λυχνάρια ή λάμπες και φανούς πετρελαίου. Με το πέρασμα των χρόνων η εικόνα αυτή άρχισε να αλλάζει. Για παράδειγμα, στην Κυπαρισσία, από τα μέσα ήδη του 1870, υπήρξε μέριμνα για την κατασκευή νέου υδραγωγείου, την τοποθέτηση φανών και τη διάνοιξη της αμαξιτής οδού Κυπαρισσίας-Φιλιατρών²¹⁹. Τα Φιλιατρά «ήρχισαν να λαμβάνουν την όψιν πόλεως, και πόλεως ουχί μικράς. Εκτίσθησαν πολλά και μεγάλα οικοδομαί συμφώνως τη αρχιτεκτονι-

218. Το 1894 η εικόνα που παρουσίαζε η Καλαμάτα, σύμφωνα με δημοσίευμα της εποχής, ήταν η εξής: «Στενότης και ακαθαρσία δρόμων, ακανόνιστος διάταξις οικιών, έλλειψις ή κακή εφαρμογή του σχεδίου [...]. Εις έν μέρος η οδός έχει κλίσιν εκ Β. προς Ν. π.χ., ενώ άλλη περαιτέρω κλίνει αντιθέτως, ή εξ Α. προς τα Δ. Τα δε πεζοδρόμια εδώ μεν υψούνται έν υπέρ το έδαφος μέτρον, αλλαχού δε ευρίσκονται υπό την... επιφάνειαν των οδών [...]». Βλ. εφ. *Παλιγγενεσία*, 26 Οκτωβρίου 1894, φ. 9304, σ. 1-2. Η πληροφορία αντλείται από το άρθρο του Μ. Φερέτου, «Η κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική κίνηση το 1894 στην Καλαμάτα», *ό.π.*, σ. 13.

Παραπλήσια είναι η εικόνα που μας δίνουν και άλλα δημοσιεύματα της ίδιας εποχής: «Περί δε φωτισμού ουδείς λόγος, διότι, πλην δύο οδών, εις ας καταλήγουσιν αι εκ Νησιού και εκ της Παραλίας ερχόμεναι αμαξιτοί, και εις ας ανάπτονται κατ' αραιά διαστήματα ολίγοστοι φανοί, αι λοιπαί λαβυρινθοειδείς της πόλεως οδοί στερούνται παντός φωτισμού, οι δε δι' αυτών διερχόμενοι κάτοικοι ανευρίσκουσι τα ίχνη αυτών διά της εξ αυτών αναδιδομένης δυσώδους οσμής». Βλ. Χ. Π. Κορύλλος και Στ. Θεοχάρης, *Πεζοπορία από Πατρών εις Καλάμας* (η πληροφορία από το άρθρο του Ν. Ζερβή, «Η Καλαμάτα προ 80 ετών», εφ. *Θάρρος*, 1 Οκτωβρίου 1967, φ. 20880).

Επίσης: «Πόσοι νομίζετε φανοί φωτίζουν την νέαν προς την Παραλίαν λεωφόρον κατά την εποχήν ταύτην [...]; Τέσσαρες μέχρι πέντε καθ' όλον το διάστημα αυτό! [...] Εις επίμετρον μάλιστα ο ένας δεν έχει γαζί και μένει αδιόρθωτος και συνεπώς δεν ανάπτεται, ο άλλος δεν έχει γυαλί, και ο τρίτος έχει σπασμένα τα εξωτερικά υέλινα περιθώρια, εισερχομένου συνεπώς του αέρος το φως καλύπτεται εντελώς υπό πυκνής αιθάλης καπνούρας. Νομίζει κανείς ότι ευρίσκεται εις τας εορτάς της νυκτός της Αγίας Βαλπούργης όπου οι κολοφωτιές αναλαμβάνουν να φωτίσουν ολόκληρον το δάσος. Και όμως ο κακόμοιρος αυτός ο Δήμος έχει παχύ κονδύλιον διά τους λαθροβίους αυτούς φωτανάπτας» (Ν. Ζερβής, «Καλαματιανά ανάλεκτα πριν από 100 χρόνια», *ό.π.*, σ. 11).

Και, ακόμη: «Μα επί τέλους, κύριε Νομάρχα, κύριε Δήμαρχε, ευσπλαχνισθήτε μας! [...] τα πηγάδια εστείρευσαν, νερό δεν έχομεν, τι θα γίνωμεν; [...] Σφάλλονται εκείνοι οίτινες χαρακτηρίζουσι το νερό ως λεμονάδα. Βούρκον μάλιστα, αυτόχρομα βούρκον πίνομεν διότι έπαυσε πλέον και ο πρώτος χαρακτηρισμός της λεμονάδας!». Βλ. εφ. *Φαράι*, 15 Αυγούστου 1899, φ. 173.

219. Στ. Βερράρου, *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτ. Πελοπόννησο το 19ο αιώνα...*, *ό.π.*, σ. 7.

Εικ. 18: Άποψη της προκουμαίας της Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, Αρχείο Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου).

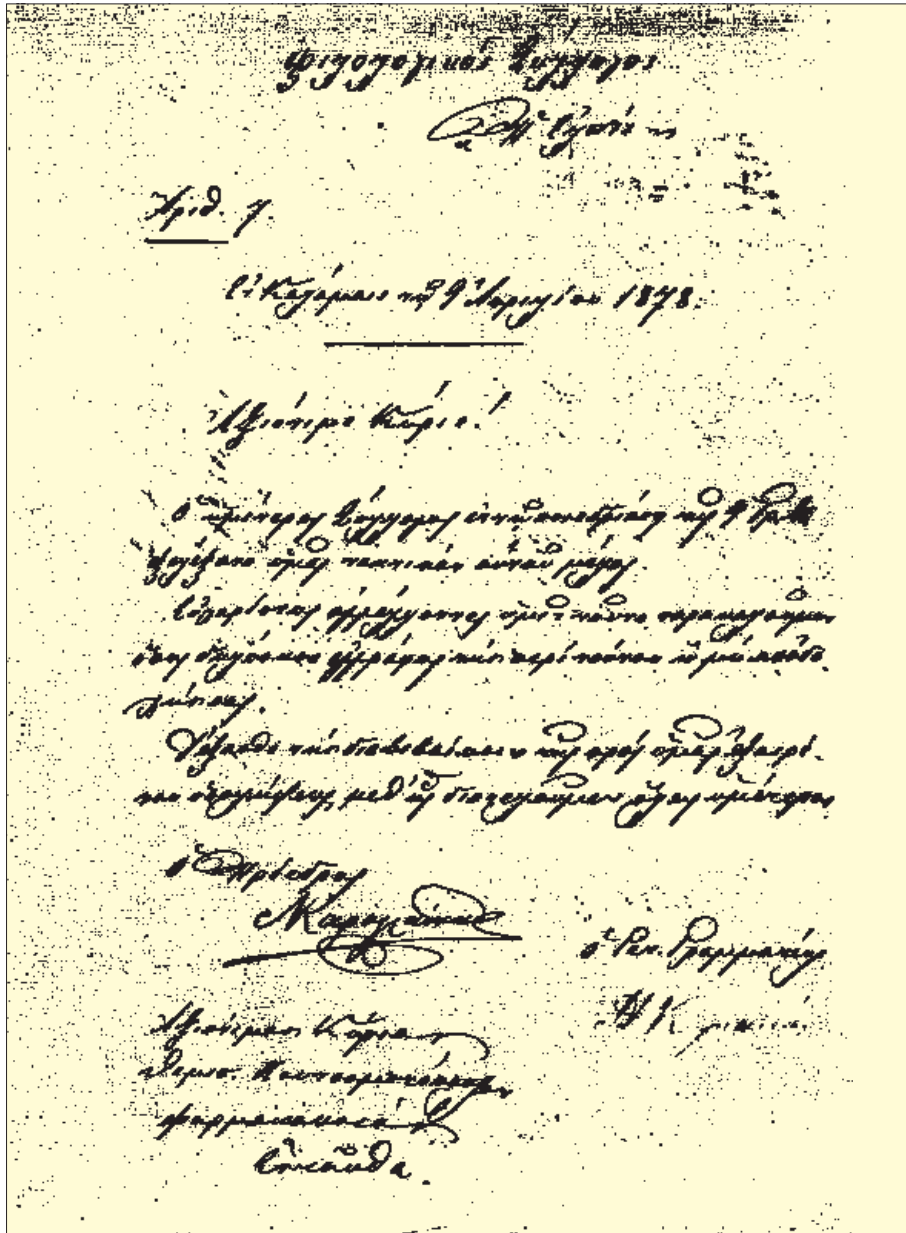
κή, ανηγέρθησαν περικαλλείς ναοί, εφηρμόσθη σχέδιον κανονικόν, ηνοιχθήσαν νέοι οδοί, ετακτοποιήθησαν και ευρύνθησαν πολλάι των παλαιών [...] διωχετεύθη άφθονον και αρίστης ποιότητος πόσιμον ύδωρ [...]»²²⁰. Στη Μεσσήνη, επί της δημαρχίας των αδελφών Καρατζά, δηλαδή μετά το 1870, κατασκευάστηκαν υπόνομοι, ιδρύθηκε τακτική υπηρεσία καθαριότητας, εγκαταστάθηκε δημοτικός φωτισμός και ορίστηκε δημοτικός φανοκόρος, ο οποίος είχε την υποχρέωση να τα καθαρίζει και να τα ανάβει κάθε απόγευμα, ώστε να καίνε όλη τη νύχτα²²¹. Η νέα, επαναστατική μορφή ενέργειας, ο ηλεκτρισμός, έφθασε στην Καλαμάτα το 1899²²². Λίγα χρόνια αργότερα, το 1905, έκανε το παρθενικό του ταξίδι στην πόλη το πρώτο τραμ²²³ και σχεδιάστηκε το πρώτο πο-

220. Ανώνυμος, *Πραγματεία σύντομος περί της πρωτευούσης επαρχίας Τριφυλίας*, Αντ. Αθ. Μιχαλακέας, Φιλιατρά 1892, σ. 8.

221. Θ. Μ. Τσερπές, *Ιστορία της πόλεως Μεσσήνης*, ό.π., σ. 76.

222. Νίκος Σ. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991, σ. 113

223. Δ. Α. Αλεξόπουλος, «Η ιστορία των τραμ της Καλαμάτας», εφ. *Τα Νέα*, 14 Απριλίου 1952.

Εικ. 19: Επιστολή του Φιλολογικού Συλλόγου «Η Ελπίς» (Καλαμάτας), με την οποία ανακοινώνεται στον Θεμ. Κουτσομητόπουλο ότι έγινε τακτικό μέλος του Συλλόγου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, Αρχείο Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου).

λεοδομικό σχέδιό της, που πρόβλεπε την ένωση του κέντρου με την παραλία. Αυτές και άλλες αλλαγές που επήλθαν σταδιακά στις μεγαλύτερες πληθυσμιακά πόλεις του νομού (η λεπτομερής ανάπτυξη των οποίων εκφεύγει των ορίων της παρούσας μελέτης) ήταν αναπόφευκτες και συμβάδισαν με τις απαιτήσεις των καιρών.

Η πολιτιστική κίνηση της Μεσσηνίας αντικατοπτρίζεται στη δραστηριότητα κάποιων ατόμων ή ομάδων αστικής προέλευσης, που σταδιακά, με τις πολιτιστικές παρεμβάσεις τους, συνέβαλαν στη διαμόρφωση της πνευματικής φυσιογνωμίας του νομού²²⁴. Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, και κυρίως προς τα τέλη του, ιδρύθηκαν στην πρωτεύουσα του νομού, Καλαμάτα, όπως και στις μεγαλύτερες πόλεις (Φιλιατρά, Κυπαρισσία, Μεσσήνη, Πύλος) διάφορες συλλογικότητες με εκπολιτιστικό και κοινωφελή χαρακτήρα (λέσχες, σύλλογοι), που αποτελούσαν χώρους έκφρασης των πνευματικών ανησυχιών της εκκολλαπτόμενης αστικής τάξης²²⁵. Η επιμόρφωση, η εκλαίκευτική διδασκαλία επιστημονικών θεωριών και η αισθητική καλλιέργεια των κατοίκων εντάσσονταν στο πρόγραμμα αυτών των πολιτιστικών και άλλων συλλόγων. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού οργανώνονταν διαλέξεις, χοροεσπερίδες, εκδρομές και ερασιτεχνικές θεατρικές παραστάσεις.

Την εποχή που εξετάζουμε ιδρύθηκαν εκπολιτιστικές λέσχες, ιδιαίτερα στην Καλαμάτα («Μεσσηνία» το 1855, «Δημακόπουλος» το 1867, «Φιλαδέλφεια» το 1869, «Δαφνών» το 1880 κ.ά.)²²⁶ και στα Φιλιατρά («Πρόοδος» το 1899, «Τριφυλιακός Σύλλογος» κ.ά.)²²⁷. Επίσης, διάφοροι σύλλογοι:

224. Οι σχετικές πληροφορίες δεν έχουν βέβαια, όπως είναι αναμενόμενο στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, συστηματικό χαρακτήρα. Θεωρούμε ωστόσο χρήσιμο να παρατεθούν, για την απόκτηση μιας συνολικής γενικής εικόνας του νομού.

225. Ας σημειωθεί ότι, κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, η ίδρυση συλλόγων αποτελεί γενική τάση σε όλο το ελληνικό κράτος. Μάλιστα, στον Τύπο της εποχής γίνεται χαρακτηριστικά λόγος για «συλλογομανία».

226. Λεπτομερείς πληροφορίες για τις λέσχες και τα σωματεία που λειτούργησαν στην Καλαμάτα αντλούμε από τη Συλλογή Μ. Φερέτου, που βρίσκεται στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας. Επίσης, από τη διδακτορική διατριβή της Χαρίκλειας Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο. Η περίπτωση της Καλαμάτας*, ό.π., σ. 135-138.

227. Βλ. Χαρ. Παγάνης, «Σύλλογος Φιλοπροόδων Φιλιατρών, κύτταρο πολιτιστικής αναπτύξεως στην Τριφυλία», περ. *Πελοποννησιακά*, παρ. 18, Αθήνα 1991, σ. 417-429 και το άρθρο του Μ. Φερέτου, στα *Μεσσηνιακά 1969-70*, εκδ. Αριστομένης, Αθήνα 1972, σ. 454.

Εικ. 20: «Μαθηταί ποδοσφαιρίσεως», στην Καλαμάτα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, Αρχείο Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου).

– Μουσικοί: στην πόλη της Καλαμάτας (Φιλαρμονική Εταιρία «Ορφεύς» το 1887, «Φιλομούσων Όμιλος» το 1899, «Μουσική Αδελφότητα» το 1905²²⁸), τη Μεσσήνη («Φιλαρμονική Εταιρία Μεσσήνης» στα τέλη του 19ου αιώνα), και στα Φιλιατρά («Φιλαρμονική Εταιρία» το 1892)²²⁹.

– Αθλητικοί: στην Καλαμάτα («Ποδηλατικός Σύλλογος» το 1894, και ο σύλλογος πεζοπόρων «Ευκλής», που μετατράπηκε το 1895 στον «Μεσσηνιακό Γυμναστικό Σύλλογο»²³⁰), στη Μεσσήνη (Γυμναστικός Σύλλογος «Αριστομένης» το 1896²³¹), στην Πύλο («Νέστωρ» το

228. Χ. Σκιά-Πανοπούλου, *ό.π.*, σ. 160-162.

229. *ΦΕΚ*, φ. 207, 25 Ιουνίου 1892, σ. 699-701. Η πληροφορία αντλείται από τη Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

230. Βλ. Ηλίας Μπιτσάνης, *100 χρόνια Ολυμπιακοί αγώνες και η ιστορία του «Μεσσηνιακού»*, αδημοσίευτη εργασία, Καλαμάτα, Μάρτιος 1996 και Χ. Σκιά-Πανοπούλου, *ό.π.*, σ. 153.

231. *ΦΕΚ*, φ. 141B, 28 Νοεμβρίου 1896, σ. 424. Βλ. Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, και Η. Μπιτσάνης, *ό.π.*, σ. 105-106.

1888²³²) και, τέλος, στα Φιλιατρά («Τριφυλιακός Γυμναστικός Σύλλογος»²³³).

– Φιλανθρωπικοί: στην Καλαμάτα (οι γυναικείοι σύλλογοι «Σύλλογος Κυριών και Δεσποινίδων» το 1897 και ο «Φιλόπτωχος Σύλλογος Κυριών» το 1910²³⁴).

– Επαγγελματικοί: στην Καλαμάτα («Δικηγορικός Σύλλογος» το 1851²³⁵).

Η φήμη όλων αυτών των συλλόγων και λεσχών, και κυρίως εκείνων της Καλαμάτας, λόγω της πλούσιας δράσης τους, δεν άργησε να εξαπλωθεί και πέρα από τα μεσσηνιακά σύνορα. Έτσι διαβάζουμε στην αθηναϊκή εφημερίδα *Ακρόπολις*, το 1883: «εν Καλάμαις ήρξατο ζωηρά πνευματική κίνησις, δι' ην οφείλομεν να συγχαρώμεν την μέχρι τούδε μόνον ως αρειμάνιον πεφημισμένην πόλιν. Και Σύλλογοι δικηγορικοί και παραστάσεις θεατρικαί και Λέσχαι (όχι φυσικά χαρτοπαικτικαί) και μέριμνα περί ανιδρύσεως θεάτρου και δημοσιογραφία αξιοπρεπής και φιλολογικαί εσπερίδες εν μέσω κόσμου αισθανομένου και παθαινομένου [...]»²³⁶.

Έκφραση πολιτισμού συνιστά και το ενδιαφέρον της τοπικής κοινωνίας για την επιμόρφωση των λαϊκών τάξεων. Σε πρώιμη εποχή, το 1871, ιδρύθηκε η Σχολή Απόρων Παιδών, στην πόλη της Καλαμάτας²³⁷, ως παράρτημα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» της Αθήνας. Για την οικονομική ενίσχυση αυτής της προσπάθειας οργανώνονταν ποικίλες φιλανθρωπικές εκδηλώσεις, στις οποίες καθοριστική ήταν η συμμετοχή και συμβολή όλων των τοπικών παραγόντων, ακόμη και των μαθητών της πόλης²³⁸. Προς την ίδια κατεύθυνση φαίνεται ότι λειτούρ-

232. εφ. *Νέα Εφημερίς*, 10 Απριλίου 1888. Η πληροφορία αντλείται από τη Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

233. Η. Μπιτσάνης, *ό.π.*, σ. 15.

234. Χ. Σκιά-Πανοπούλου, *ό.π.*, σ. 152.

235. Μ. Φερέτος, «Ο Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμάτας και η δράση του», εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, φ. 11-18, 20, 22, 27, 28 και 30.

236. εφ. *Ακρόπολις*, 14 Δεκεμβρίου 1883, φ. 639. Η πληροφορία αντλείται από τη Συλλογή Μ. Φερέτου, *φάκ.* Καλαμάτας Λέσχες, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

237. εφ. *Θάρρος*, 5 Ιουνίου 1994, φ. 28542, σ. 14.

238. «Όμιλος φιλομούσων μαθητών των ανωτέρων Γυμνασιακών τάξεων» έπαιξε το 1896 το «ωραίο δράμα του αιμνήστου εθνικού μας ποιητού Σ. Ν. Βασιλειάδου, “Οι Καλλέργαι”, υπέρ της ανακαινισθείσης Σχολής των Απόρων Παιδών»· βλ. εφ. *Φαραί*, 21 Ιανουαρίου 1896, φ. 33. «Την παρελθούσαν Κυριακήν εδόθη εν τω θεάτρω ευεγερτική

γησαν και τα Σωματεία «Αδελφότης» (1882)²³⁹ και «Μεσσηνιακός Σύνδεσμος» (1884)²⁴⁰, αφού απέβλεπαν, πέραν της «υλικής», και στην «ηθικήν ωφέλειαν του λαού και ιδίως της εργατικής τάξεως [...] διά της συστάσεως σχολείων εσπερινών, εν οίς να διδάσκονται μετά την εργασίαν γραφήν και ανάγνωσιν».

Δείκτη πνευματικής ανόδου αποτελούν και οι προσπάθειες που καταβλήθηκαν για την ίδρυση Λαϊκής Βιβλιοθήκης, οι οποίες άρχισαν να εκδηλώνονται στην πόλη της Καλαμάτας από τις αρχές της δεκαετίας του 1890: ίδρυση «Φιλαναγνωστικού Συλλόγου» (1893), «Λαϊκής Εταιρείας» (1901), «Εταιρείας της εν Καλάμαις Λαϊκής Σχολής» (1901)²⁴¹. Τελικά, οι προσπάθειες αυτές ευοδώθηκαν μερικές δεκαετίες αργότερα. Μέχρι τότε, αξιόλογη Βιβλιοθήκη διέθετε το Γυμνάσιο της Καλαμάτας, η οποία στη συνέχεια αποτέλεσε τον πυρήνα της σημερινής Λαϊκής Βιβλιοθήκης της πόλης, που λειτουργεί από το 1933²⁴².

Η πνευματική άνθηση του νομού, πάντως, αντικατοπτρίζεται έντονα στην έκδοση εντύπων, και ιδίως ημερήσιων και άλλων εφημερίδων. Οι εφημερίδες της εποχής έπαιζαν το ρόλο του «οδηγού», της «τροφού» και της «πνευματικής κυψέλης»²⁴³. Είχαν συνήθως μικρή διάρκεια ζωής και, συχνά, αποτελούσαν προσωπικά όργανα των εκδοτών με το πολιτικό ή ταξικό κοινό τους η καθεμιά. Ήταν ποικίλου περιεχομένου, και στην ύλη τους περιλαμβάνονταν ειδήσεις, κρίσεις, παρατηρήσεις, δικαστικές αποφάσεις, πλειστηριασμοί, διαφημιστικές καταχωρήσεις, οικονομικές ανακοινώσεις, κοινωνικά σχόλια, παράπονα κ.ά. Στο νομό κυκλοφόρησαν, συγκεκριμένα, οι παρακάτω εφημερίδες:

α) εφημερίδες Καλαμάτας: *Μεσσηνία* (1856, 1878), *Δίκαιον* (1859), *Πελοπόννησος* (1860-1874), *Καθήκον* (1866), *Αριστόδημος* (1870-1876, 1878-1879), *Εξέτασις* (1870-1872), *Σάλπιγξ* (1875-1876), *Καλάμαι*

παράστασις υπέρ της Σχολής Απόρων Παίδων, καθ' ην εισεπράχθησαν 164,50 δρχ.»· βλ. εφ. *Ιθώμη*, 7 Νοεμβρίου 1875, φ. 150. Η πληροφορία από τη Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

239. εφ. *Πρωϊά*, 10 Μαρτίου 1882, φ. 501, σ. 3. Βλ. Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

240. Μ. Φερέτος, «Ο Μεσσηνιακός Σύνδεσμος και η Σχολή του Λαού στα 1884», στο *Μεσσηνιακόν Ημερολόγιον* του Διον. Βογόπουλου, *ό.π.*, σ. 125-136.

241. Χ. Σκιά-Πανοπούλου, *ό.π.*, σ. 142-143.

242. *Η Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας. Χρονικό 1933-1973*, Καλαμάτα 1973, σ. 5.

243. περ. *Φιλιατρά*, έτος 11, τχ. 41, Απρίλιος 1967, σ. 7.

Εικ. 21: Μεσσηνιακές εφημερίδες (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

(1876-1877, 1903), *Τάξις* (1876-1880), *Δήμος* (1876), *Νέδων* (1880), *Μεσσηνιακός Τύπος* (1883-1886), *Αριστομένης* (1884), *Εφημερίς των Καλαμών* (1892), *Λαϊκή* (1893-1895), *Πρόοδος* (1893), *Ευνομία* (1894-1900), *Καλαματιανή* (1895), *Φαραί* (1895-1900), *Πρόνοια* (1896-1899),

Εικ. 22: Ο λογότυπος του φιλολογικού περιοδικού της Καλαμάτας *Οριών* (ΓΑΚ/Αρχαία Ν. Μεσσηνίας, Αρχείο Γιάννη Αναπλιώτη).

Καθημερινή (1899), *Θάρρος* (1899 έως σήμερα), *Φως* (1900), *Αλήθεια* (1901), *Λαός* (1905), *Σημαία* (1914 έως σήμερα), *Ταχυδρόμος Καλαμών* (1908), *Φρουρός* (1908), *Νέος Ταχυδρόμος* (1910-1913) κ.ά.²⁴⁴.

β) εφημερίδες Φιλιατρών: *Εράνη* (1882)²⁴⁵, *Τριφυλία* (1895)²⁴⁶, *Πρόοδος* (1893-1897, 1910-1914)²⁴⁷, *Ηχώ της Εράνης* (1891)²⁴⁸, *Καθρέπτης* (1902)²⁴⁹.

244. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις καλαματιανές εφημερίδες βλ. Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. Καλαμάτας εφημερίδες, ΓΑΚ/Αρχαία Ν.Μεσσηνίας. Βλ. επίσης Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *ό.π.*, σ. 358-360. Πολλά φύλλα των παραπάνω εφημερίδων διασώζονται στα ΓΑΚ/Αρχαία Ν. Μεσσηνίας.

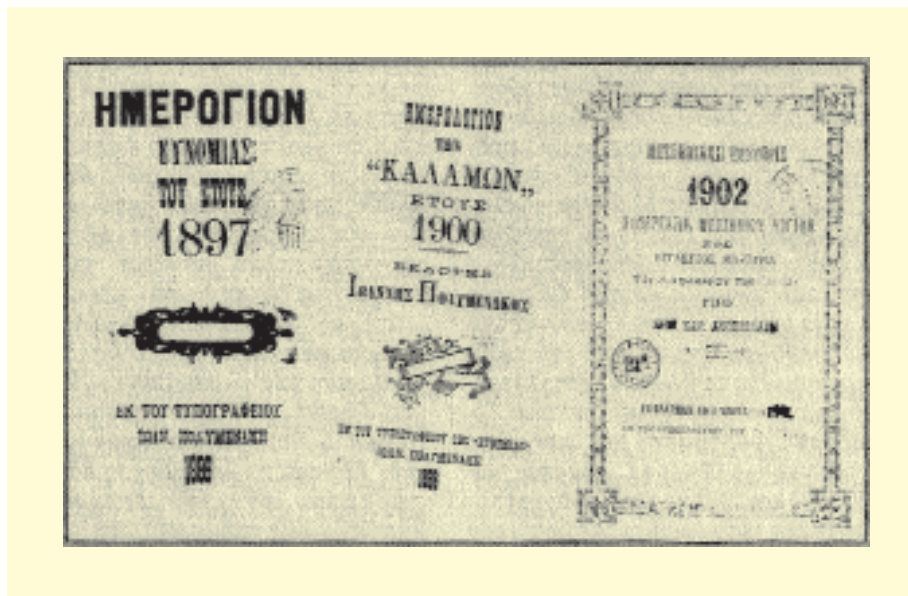
245. εφ. *Εράνη*, 29 Μαΐου 1883, φ. 41· 5 Ιουνίου 1883, φ. 42· 19 Ιουνίου 1883, φ. 43.

246. εφ. *Φαραί*, 30 Ιουλίου 1895, φ. 9, σ. 2, όπου διαβάζουμε: «Ἦρξατο εκδιδομένη εν Φιλιατροίς εφημερίδα με τον τίτλο “Τριφυλία”».

247. περ. *Φιλιατρά*, έτος 11, τχ. 41, Απρίλιος 1967, σ. 4-7.

248. εφ. *Φιλιατρινές Ὁρες*, Δεκέμβριος 1999, έτος 3, φ. 32.

249. εφ. *Φιλιατρινές Ὁρες*, έτος 3, Δεκέμβριος 1999, φ. 32, σ. 3.

Εικ. 23: Τρεις από τις ετήσιες περιοδικές εκδόσεις της Καλαμάτας, στο γύρισμα του αιώνα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

γ) εφημερίδες Κυπαρισσίας: *Κυπαρισσία* (1880)²⁵⁰, *Κυψέλη* (1902)²⁵¹, *Ημέρα* (1909)²⁵².

δ) εφημερίδες Μεσσηνίας: *Πάμισος* (1872), *Δήμος* (1880), *Μεσσηνιακός Αστήρ* (1898)²⁵³.

Μικρότερη ήταν, κατά την ίδια περίοδο, η κυκλοφορία περιοδικών και Ημερολογίων στο νομό. Τα πιο γνωστά απ' αυτά ήταν το μηνιαίο περιοδικό σύγγραμμα *Κυψέλη* (1880) του Ιω. Π. Παρασκευόπουλου, το φιλολογικό-κοινωνικό περιοδικό *Ωρίων* (1901-1902) του Π. Σάλμα και το υγειονομολογικό-κοινωνιολογικό περιοδικό *Αλεξανδράκειον* (1906) του Θ. Αναστασιάδη στην Καλαμάτα. Επίσης, από τα Ημερολόγια που κυκλοφόρησαν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, αναφέρουμε το *Ημερολό-*

250. εφ. *Πρωΐα*, 8 Μαρτίου 1880, φ. 364. Βλ. Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

251. ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, όπου διασώζεται το φύλλο 35 της 10ης Ιανουαρίου 1902, έτος Α' της εφ. *Κυψέλη*.

252. ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, ΑΒΕ:102, φάκ. 351, όπου διασώζεται το φύλλο 48 της 2ας Αυγούστου 1909 της εφ. *Ημέρα*.

253. Βλ. Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

γιον της Μεσσηνίας (1880)²⁵⁴, το Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897, το Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900, η Μεσσηνιακή Επετηρίς 1902, η Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908²⁵⁵ κ.ά. Στην πόλη της Μεσσήνης τυπώθηκε το 1898, στο τυπογραφείο του Ι. Χ. Μιχαλακέα, το Ημερολόγιον Μεσσηνιακού Αστέρος²⁵⁶.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι, κατά τον 19ο αιώνα, οι αλλαγές στην κοινωνική ζωή των Μεσσηνίων και η πολιτιστική τους πρόοδος, με λίγα λόγια δύο όψεις του αστικού μετασχηματισμού του νομού, συντελέστηκαν με αργούς σχετικά ρυθμούς, ακολουθώντας πορεία παράλληλη με την ανάπτυξη των μεσσηνιακών πόλεων-λιμανιών και του εμπορίου. Η όποια κοινωνική ζωτικότητα και πνευματική κίνηση προήλθε από την ιδιωτική πρωτοβουλία, ιδιαίτερα από τους κόλπους των αστικών στρωμάτων. Ο ρόλος της δημοτικής αρχής στην πολιτιστική δημιουργία ήταν σχεδόν ανύπαρκτος.

Ουσιαστικά σημάδια πνευματικής ανόδου άρχισαν να παρουσιάζονται μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, οπότε ιδρύθηκαν το πρώτο Ελληνικό σχολείο (1835) και Γυμνάσιο (1861) του νομού και έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτοι επιστήμονες (καθηγητές, γιατροί, δικηγόροι κ.ά.), οι οποίοι, μαζί με κάποιους μεγαλέμπορους, προσπάθησαν να ηγηθούν της πολιτιστικής ζωής του τόπου, μέσω του Τύπου, των συλλόγων και σωματείων. Επιτάχυνση των ρυθμών πολιτιστικής ανάπτυξης σημειώθηκε προς τα τέλη του 19ου αιώνα. Οι ρυθμοί αυτοί μάλιστα υπήρξαν πιο γρήγοροι στις πόλεις του νομού που εμφάνισαν και τον μεγαλύτερο βαθμό αστικοποίησης, δηλαδή στην Καλαμάτα, που ήταν και η πρωτεύουσα του νομού, και στην πόλη των Φιλιατρών της σταφιδοφόρου επαρχίας της Τριφυλίας.

254. εφ. *Πρωΐα*, 12 Δεκεμβρίου 1879, σ. 8 Α. Βλ. Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

255. Τα έντυπα αυτά διασώζονται στη Λαϊκή Βιβλιοθήκη της Καλαμάτας.

256. Συλλογή Μ. Φερέτου, φάκ. Μεσσήνη, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.